

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 82
(18669)

2015 чылдың
июль 30
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

МОСКВАДА БУДДИЗМ ХҮРЭЭЗИ

Хүрээнің төлөвилели.

Москва хоорайның Мөгейиг
нда Тиелелге парыгынга Ада-
туң Улуг дайынының киржикчи-
Россияның буддисти шажын
лгелиг дайынчыларының ат-
арына тураскааткан буддизм
эззин тударының дугайында
ээшкинни «Москваның «Үш
не» буддизм төвү» шажын ор-
зациязы үндүргөн.

организация тудугнуң албан-
чагыкчызы болуп турар. Күрүне
ның депутады Лариса Шойгунуң
езинге даянып, төөгү талазы-
ур-дузалыг ол социал-политиктиг
елди тударының айтырын 2007
бээр шиитпирлеп келген.

исчи ол чугула тудугну 1941-1945
да Ада-чурттуң Улуг дайынынга
ыи-биле демисежип турган Тыва,
Камыкия республикаларның,
лье крайның, Иркутск областың
дайынчыларына тураскаадып
Ону социал-культура талазы-
кок улуг уjur-дузалыг тудуг деп
рар. Ол амгы үедеги Россияның
ның бот-боттарының аразында
езиниң, найыралының болгаш
езиниң демдээ болур. Дайынның
болушкуннарының дугайында
ни кадагалаар болгаш непере-

дир оран-саваны тускайлаарын көргөн, ол
ышкаш өске бүгү буддисти хүрээлерде
дег эртинелиг кезек база турар.

Бо төлөвилелче Россияның буддисти
чи хөй-ниитизин хаара тудар болгаш
ол тудугну эгелээриниң эргежок чугула
документилерин алыр талазы-биле
улуг ажылды депутат Лариса Шойгунуң
күженишкениниң ачызында боттан-
дырган.

Тиелелге парыгынга буддизм хүрээзин
тударының талазы-биле эгелээшкени
Тываның, Бурятияның, Калмыкияның,
Забайкалье крайның болгаш Иркутск
областың буддизм удуртукчулары долу-
зу-биле деткип турар деп улуг бүзүрел-
биле чугаалап болур.

«Үш эртин» деп шажын органи-
зациявыс Россия Федерациязының
Президентизиниң иштики политика тала-
зы-биле эргелелиниң, Москва хоорайның
мэриязының регионнар аразының кады
ажылдажылга, национал политика бол-
гаш шажын организациялары-биле ха-
рылзаалар департаментизиниң, Күрүне
Думазының депутады Лариса Шойгунуң
деткимчези-биле Мөгейиг даанда хүрээ
тудар черге төөгүлүг дашты салырының
байырлыг езулалын эрттирген. Ол езу-
лалга чаладып келген аалчылар сөс ап,
буддисти ол тудугну улуг Тиелелгениң

хүнү май 9-ка чедир тудуп доозарын чу-
гула деп демдегеп турганнар.

Москвага буддисти комплексти туда-
рының талазы-биле Тыва Республика
2007 чылда эгелээшкени үндүргөн дээрзин
сагындыраал. Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол, республиканың Камбы-лама-
зы Джамбед Додой бо төлөвилелдин
күүселдезин доктаамал хайгааралга
ап, улуг деткимчени көргүзүп келгени
дээш өөрүп четтиришкени илеретпес
аргажок. Ол тудугну долу күш-биле
ажылдадыры дээш улуг харысалга бол-
гаш алдар биске онаашкан. Россияның
буддистериниң чаңгыс демин болгаш
сырый каттыжышкынын чедип алыр
ужурлуг бис.

Россия дээрге улуг, делгем чурт, а
буддизм ында элээн каш муң чылдар дур-
гузунда хөгжүп келген. Таваржып келген
бергелерни ниити күженишкени-биле
ажып эртер, хүрээ долу күш-биле ажыл-
дап эгелээр уjurлуг, аңаа бүзүрээр бис.

Бистиң сайтымыс www.unityofbuddhism.ru
азы www.тридрагоценности.рф

Татьяна ОДУШПАЯК,
«Москваның «Үш эртин» буддизм
төвү» шажын организациязының
даргазы.

Фото-чурукту автор чоруткан.

ТЫВАДА ЭНЕРГЕТИКТЕР ЧЕДИП КЕЛГЕН

РФ-тиң Энергетика яамызының
ажылчын бөлүү сайыттың оралакчызы
Вячеслав Кравченконун удуртулгазы-
биле Тывага дүүн чедип келген.

Найысылалдың аэропортунга аалчы-
ларны Тываның Чазааның Даргазының
бирги оралакчызы Владимир Фалалеев,
регионнуң одалга болгаш энергетика сайы-
ды Роман Кажин-оол база сенатор Ольга
Белоконь уткаан.

Федералдыг яамының удуртулгазының
бистиң республикага келиринге Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оолдун феде-
ралдыг сайыт Александр Новак-биле
бо чылдың июль ортан үезинде чугаа-
лашканы идиг болган. Ынчан Россияның
Энергетика яамызы 110 муң ажыг киж
чурттап турар Кызылда ЧЭТ-ти чаартып
кылырынга дузалажырын дыңнаткан. Ол
ужуражылга үезинде Тываның Баштыңы
Кызыл ЧЭТ-тиң күчүзүн улгаттылары-биле
чергелештир республикага энергия алыр
чаа-чаа дестерни тударының талазы-биле
айтыргыны көдүргөн, регионнуң чамдык
хоорайларының болгаш суурларының
котельнаяларының дугайында база
дыңнаткан.

Энергияның чедишпес чоруун кызыра-
ры-биле болгаш энергия хандырылганының
айыыл чок чоруун бедидери-биле Кызыл
ЧЭТ-ти чаартып кылыры чугула дээрзинге
федералдыг сайыттың деткимчезин Шол-
бан Кара-оол ынчан чедип алган. ЧЭТ-тиң
дөрткү энергия блогун тударынга инве-
стиция акшазын тускайлаарының аргазын
РФ-тиң Энергетика яамызы дилеп тывар
болган. Аңаа котел агрегаттарын болгаш
бус хоорзаларын немей кылыр. Ол ышкаш
чаа чылыдылга электростанциязын туда-
рынга хуу инвесторларны дилеп тыварынга
база яамы дузалажыр болган.

Кызыл — Курагино аразының демир-
оруун тудары-биле холбаштыр регионга
энергетиканы сайзырадыры чугула деп,
сайыт А. Новак демдеглээн.

Ажылчын бөлүктүң кежигүннери дүүн-
не Кызылда дыка хөй объектилерге барган-
нар, оларның аразында Кызыл ЧЭТ, Каа-
Хем суурда болгаш Спутник микрорайонда
тудуг шөлдери кирип турар. Ол ышкаш РФ-
тиң Энергетика яамызының ажылдакчыла-
ры РФ-тиң Камгалал яамызының тудугла-
рын барып көргөн болгаш Президентиниң
Кызылда кадет училищезиниң оран-сава-
зынга киргеннер.

Бөгүн база оларның кылыр ажылда-
ры хөй. Специалистер «Межегейголь»
компанияның шөлдери барып көөр,
Кызыл хоорайның улуг-улуг подстанция-
ларына чедер сорулгалыглар.

РФ-тиң Энергетика яамызының ажыл-
чын бөлүүнүң составында электроэнер-
гетиканы сайзырадыр талазы-биле де-
партаментиниң, оперативтиг контроль
болгаш электроэнергетиканы башкаар
талазы-биле департаментиниң удуртукчу-
лары, «Союз» энергия-тудуг корпорация-
зы» ниитилелдин, Сибириниң регионнар
аразының четки компаниязының, «Рос-
четкилер» бүдүрүлгезиниң, «ЕЭС-тиң
техниктиг инспекция» хаагы акционерлиг
ниитилелдин төлээлери бар.

Бистиң корр.

Тываның Баштыңының ажил-херектери

БҮЗҮРЕЛДИ БЕРГЕН

Малчыннарның «Наа-дым-2015», Даа кожуунуң 250 чылының база дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалының байырлалдарның эрткениниң түңнелин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун удуртупказы-биле селектор хуралга чугаалашкан.

Байырлал хемчеглерин эки белеткеп эрттиргени дээш Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазына, ол хүннерде аар кем-херек үүлгедишкенин болдурбаан шынарлыг ажил-чорудулгазы дээш республиканың корум-чурум камгалаар органның, ТР-де ОБЯ-ның кол эргелелинге, ТР-ниң Культура яамызынга база «Үстүү-Хүрээ» фестивалдың оргкомитетинге Тываның Баштыңы өөрүп четтиргенин илереткен. Эрге-чагырганың бүгү деңгелдери республика хем-

чээлдиг улуг хемчеглерни организастаанын база катап анализтеп, ооң белеткеп эрттиреринге идепкейлиги киришкен кижилерни деткирин сүмелзэн.

Ылаңгыя «Үстүү-Хүрээ» фестивалы: «16-гы фестиваль бистиң республикавыска онзагай болуушкун болган — чурттуң 128 хоорайларындан, Америка, Мурнуу Корея, Голландия болгаш өске-даа чурттардан аалчылар келген. Езулуг интернационалчы найырлалдың байырлалы чүнү шыдаарывысты база чүнү канчап болурувусту көргүстү. Аңаа чыгып келген кижилерниң бот-боттарына онза хүндүткели чуртталгаже эки көрүштү оттуруп, күчү-күштү берип, келир үеже чаа угланышкынныг бурунгаарлаашкынны берген дээрзинге бүзүрээр мен» — деп, Шолбан Кара-оол онзалап демдеглээн.

ХӨӨМЕЙ ЧАҢГЫЛАНЫР

Улустуң езу-чаңчылдар чылында бистиң республикага улустар аразының хөөмей-сыгыт фестивалын эрттирерин, хөөмей-сыгыттың улуг мөгейкичи болгаш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол саналдаан.

Август 10-14 хүннеринде Тываның найысылалына «Хөөмей — Азияның төвүнде» деп Улустарның I «Хөөмей» фестивалы болуп эртер. Россия, Испания, Италия, Франция, АКШ, Финля-

ндия, Нидерланды, Турция, Кыдат, Япония дээш, өске-даа чурттардан хөөмей күүседикчилери болгаш бөлүктөр ол фестивалга кээп киржир.

Россиядан алтай кайчы Болота Байрышева, ат-сураглыг якут бөлүк «Айархаан», бурят театр «Байкал», Хакасиядан «Ульгер» ансамбль база кээр.

Бо фестиваль Улустуң езу-чаңчылдар чылында республикага база бир онзагай болуушкун боору чугаажок.

АРМЕЙЖИ КЛУБ АЖЫТТЫНАР

Бо чылдың сентябрьда Кызыл хоорайга Армияның төп спортчу клубунуң олимпийжи курлавырның элээди уругларның тускайлаттыг школалары ажиттынар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россия Федерациясының Камгалал яамызының федералдыг автономнуг албан чери «Армияның төп спортчу клубунуң» начальниги Михаил Барышевтен ындыг бадыткалды алган.

Тыва Республиканың Чазаа биле Армияның төп спортчу клубунуң аразында кады ажалдажылга дугайында дугуржулгазы езугаар Камгалал яамызының федералдыг автономнуг албан чери «Армияның төп спортчу клубунуң» филиалы — Олимпийжи курлавырның элээди уругларның тускайлаттыг чаа спорт школаларына ажалдаар тренер-башкылаашкын составының даңзын Шолбан Кара-оол кириген.

Регионнуң баштыңы спорттуң хевирлери-биле дараазында башкы составын сайгарып көөрүн сүмелзэн: хостуг хүрешке — Субудай Радислав-

ович Монгуш, Ай-Даш Анатолевич Самдан; бокска — Рудольф Альбертович Монгуш, Саян Кан-оолович Санчат; ча адаарына — Елена Евгеньевна Достай, Виктор Алексеевич Саржат-оол; дзюдога — Вячеслав Карбыевич Монгуш, Хеймер-оол Чадамбаевич Ондар.

«Школаның байырлыг ажалдышкыны 2015 чылдың сентябрь 1-де болуп» деп, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун адынга албан-езузу-биле чоруткан чагаазында Россия Федерациясының Камгалал яамызының федералдыг автономнуг албан чери «Армияның төп спортчу клубунуң» начальниги Михаил Барышев дыңнаткан.

Тыва биле Армияның төп спортчу клубунуң аразында кады ажалдажылганың сорулгазы — тыва спорттуң моон-даа сонгаар хөгжүлдеси база ону чаа, шынарлыг бедикче үндүрери. Ону боттандырыныг спортчу кадрлар дарганы болуп Армияның төп спортчу клубунда бүгү байдалдар бар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

«Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты К.А. Кууларга тыпсырының дугайында

Национал хүрешке спортчу бедик чедишкени дээш «Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты сумо таллазы-биле делегей чергелиг спорт мастери Күзечи Алексеевич

КУУЛАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2015 чылдың июль 21 №126

ХОЙ ЭЪДИНДЕН АМДАННЫГ ХОЛУКСА

Чеди чүзүн малывыстың бирээзи — чымчак дүктүг хой. Оон эъдинден янзы-бүрү амданныг, чаагай чөмнерни кылып турар бис. Тывызык кижиниң тыппазы чок дижир. Хой эъдинден аш-чемге амдан кириер холуксааны база болбаазырадып болур. Бо чогадыкчы ажилды Кызыл хоорайдан сайгарлыкчы Лариса Кызыл-ооловна Даржай тургускан.

Ол — ТР-ниң Кадык камгалал яамызының хой-ниити чөвүлелиниң кежигүнү, Идегел аттыг организацияның даргазы. Кадыкшылы кошкак улус-биле сырый харылзаалыг ажалдап турар. Лариса Даржайның удуртуп турары организациясының кежигүннери хой эъдинден аш-чемни хол-биле кылып, болбаазырадып турар. Ажылының кол сорулгазы — кадыкшылын быжыглап, ревматизм дээн ышкаш аарыглардан эмненири.

«Идегелдин» даргазы бо ажилды май айда эгелзэн. Кадыкшылы кызыгаарлыг 10 кижини ажилга хаара тудар болгаш ажылын калбартыр сорулгалыг. Хой эъдинден тыва манчы «Күчүтөн мөгө», бууза «Чаан

мөгө», холуксаазы «Арзылаң мөгө» база тыва шайы «Начын мөгө» деп тывызык аттарлыг амданныг аш-чемни хол-биле кылгаш, садып-саарып турар. Хой эъдин хөмелзэш, када бээрге, хоюдур соктап алырга, оон чемге амдан кириер холуксаа үнүп кээр.

Манчы, буузага кандыг-даа

артык бүдүмелдер неме турар. Чүгле хойнуң эъдин баазырадып тургаш кылыр тывызык ажилдыг. Эътин кыдып азарына 4-5 хонук хөмелзэш эъдин чөмө соктаарга, каш хүн эрте б. Бо бүгү ажилды хол-биле тып чаңчыккан улус болду.

Анисья ТЮЛ

ӨЗЕР-ЛЕ БОЛЗУНАМ!

Малчыннарның байырлалы «Наадым-2015»-тиң шуулганының киржикчилери чыгып эгелзэн. Мен база ону сонургааш, көрүкчүлөр залына кирип келгеш, ортаакы олутка кээп олуруп алдым. Мурнумда одуругда, мээң чиге-ле дужумда, тыва национал хеп кеткен улгады берген кырган-авай, кырган-ачай олур. Артындан хайгаарап орарымга, бот-боттарының аразында хамаарылгазының чыгып-чымчак деп чүвези аажок боорга, «ашак-кадай улус-тур аа» деп бодадым. Хуралдың кажан эгелзэрин элзэн үр манагынып олурумда, чанымда олуттарга база тыва хептер кеткен акыйлар кээп олургулапкаш, мээң чиге мурнумда хайгаарап олурганым кырганнар-биле менди-лежи, байырлал таварыштыр байыр чедирип, мал-маганыңар менди-дир бе дээш-ле баадылар. Кыдындан дыңнап олургаш, муң хойну өстүрүп, азырап чоруур малчыннар-дыр деп билеп кааш, чугаазына киржип, хөөрежи бердим.

Мурнуку одуругга, чиге дужумга олурган кырганнармын Стай-оол Хурбаевич, Сендин Самбуевна Ондарлар болду. Олар алызында-ла Хемчик хемниң эринге, Стай-оол Хурбаевич Ийме совхозунга чолаачылап, а Сендин Самбуевна уруглар садынга поварлап ажалдап чорааннар. «Амгы үеде Кур-Чер суурда, Чедер хөлдүн чоогунда бис, уруум. Мал азыраарына кончуг-ла таарышкан эки чер-дир. Чогуу Хемчиктен 4 улуг «Камаз» малды чүдүрүп алгаш, көжүп келген улус бис. Ол малывыс бо черге кээзривиске, аажок өстү. Амгы үеде муң ажыг шээр малдыг, 200 хире бода малдыг, 70 баш чылгылыг бис. Ажы-төлүвүс-биле кады-ла малывыс малдап чор бис. Оон башка кырган улуста,

бисте, ындыг күш-шыдал кайда боор. Удавас бо мал-маганны хеймер оглууска хүлээдир деп тур бис. Тыва кижилер мал соондан кылаштаваска кайын боор. Чай-лаглаар чери чок, оозу-ла кончуг хову-дур. Кыштаавыста кудук кактыргаш, сайгылгаан кирип алдывыс, кызым» — деп чугааладылар.

Ынчанмайн канчаар, малчын кижиниң ажил-агыына чүнү черле херекчок дээр боор. Чай, кыш дивес, чымыштыг-ла ажил болгай. Күс боорга, сиген-ширбиш белеткээр, кыш боорга, мал оолдаашкыны, чай боорга, малды чайлагладыр дээш, шунтузун санап адаар болза, төнчү чок. «Алдандан чеден тонна чедир сигенни албан белеткээр-дир бис. Бир эвес сиген белеткеп албас болза, малды онча-менди кыш ажырып алыры болдунмас» — деп чугаазына немедилер.

Оларның эң чоокку үеде планын сонургап айтырарымга, сүт болбаазырадыр цех ажыдып алырын бодап турар болду. Шынап-ла, ынча хөй бода малдыг улуска сүт болбаазырадыр цехтиг болуру чугула.

Оларның-биле чугаавыс доостурга, чанымга олурган акыйларны база сонургап айтыргыладым. Оларның бирээзи Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээр сумузунуң Баян-Кол деп черде чурттап чоруур муңчу малчын Артем Хертек болду. «Төрүттүнүп келиримге-ле, мал аразында кижилер чордум, дунмам. Ада-ием база мал-маганныг чораан. Оларны салгап, мал малдап чоруур-дур мен» — деп, Артем Хертек ала-чайгаар хөөреп олурду. Ажы-төлүнге, уругларының авазына аажок чоргаарланып чоруур-дур деп оон чугаазындан эскердим.

Ынча хөй малды малдап чоруур кижиге сиген-ширбиш,

тараа-быдаа чугула херек ажилындан аңгыда, чер алын база кылып, сула, тарып турар. «Чер ажылы бир-ле дугаарында трактор рек боор-дур. Тракторнуң база аажок. Кижилер хөй чорго аажок. Күрүнөдөн трактор дилээр арга кандыг чүве ир. Бир эвес тракторлуг болзун, кожа аалдарга база дузак көргүзөр ийик мен. Мурна малчыннарны шаңнап, мал турарын чөлсүнер мен. Шаңна алгаш, ажалчын кижиниң турсоруу көдүрүлүр, холу дың бээр» — деп чугаалады.

Хөөрежи олургаш, кожа да олурган акыйны «Силер бе муңчу силер бе?» — деп айтырдым: «Чок, дунмам, мени Анатой Монгуш дээр. Шекпээр сумузунда мал азырап чорук кижилер мен. Амдыызында мен четпээм. Алды чүс хире шээр мал бар. Хууда мал азырап мурнунда күрүнениң сарлыг чылгызын кадарып чорду. Малымны муң чедирерин даа кызып чүткүтпейн, «аа, өй» малымны сүрүп чоруур-дир мен» — дээрге, магадаары аажок. Алды чүс шээр малды «ааска өй» деп чугааладым, дыка чоргааранчыг чорду. Шынап-ла, тыва өг-бүлө бүрүшак ындыг «ааска өй» малды болза, кайы хире тодуг-дога бай-шырак чурттаар-дыр.

Муң хойлуг малчыннарны малы ийи муң чедер болду. Муң четпээм малдың саны муң чедип, тыва черге алдаржыла болзунам!

Долгандыр кожаларым-биле хөөрежи, оларның чымыштыг ажил-агыының дугайында дыңнап олурумда, көжеге-даа ажиттынды, артистерниң ыра шоору-даа чаңгыланып эгеледи.

Айдың ОНДА

Артектең 90 чылынга

«АРТЕК» ЧОРААНЫМ

1955 чылдың чайынында кожуннардан болгаш Кызыл чораан 20 ажыг эң эки өөредилгелиг өөреникчилер «Артек» чораан бис. Кызылдан етобустап чоруур деп турувус-чурукка тырттырган. Кижилер үзүлүнүң аңгы чуруун 1955 чылдың июль айның «Сылдыс-ыгаш» солунунга үндүрген.

Туристер станциязының элээзи Зоя Ивановна Журавлева өөнүң ээзи-биле база агаан-Арыгдан бир башкы өөстерни эдертип чораан. Ынчан аңгы шагның электровоз турган дес, паровоз сөөртүп турган болгаш, Абакандан Москвага чер барык чеди хонук поездиге чоруур, а «Артек» чанында Симферопольга үш хонгаш чедер. Чангаш орукка баар, келирде эрби ажыг хонук чедер бээр.

Москвага баргаш, «Победа» дээр аалчылар бажыңга чурттап турдувус. «Артек» баарының мурнунда зоопарк, Улус ажыл-агый чедирининин делгелгези (ДНХ), планетарий, В. И. Ленин, И. В. Сталиннің мавзолейи, Кызыл шөл дээр ышкаш агулуг черлерге бистерни чуртталгалапкан. Дыка-ла соң чорду. Улус ажыл-агый чедирининин делгелгезинде 15 эвилелдешкен республикаларның кадын кыскарының фонтаны суг алдынна чуртталгалап турар, чаражын кижилер ханмас. Делгелгениң павильонунга телевизор хуулгаазынның экраны дугаар аажок сонуграп турдувус.

«Артекке» ынчан дөрт лагерь ачкан. Бис, Тывадан келген черлер, үш дугаар лагерь-ыштанып турдувус. Алды ар отрядка Эрзинден Тропиди, Улуг-Хемден Володя, Кызылдың ийи дугаар азындан Жора (Хүлер-оол), ийиниң уруглар бажыңдан чурттуг Монгуш-оол суг турганывысты сактыр-дыр Вожатыйывыс Ася Георгиевна дээр чаа-ла шко-роскан аныяк уруг. Ооң «Артектин» юбилейинге байыр берген откритказын (60 чыл) ам-даа тураскаал кыл-дыгжап чор мен.

Дугаар лагерьге кандыг-ацияның оолдар, кыстары анып турду. Отрядывыска ард чурттуг, ненец сөөктүг Отшманов деп эштиг мен, аста суг акпас найыралдыг авиамоделер бөлгүмүңге бичии самолеттар тургуз-бериң, кылып, оларны п-даа турдувус.

«Артекке» дыштанырга чер-агай солун. Хүнде беш ка-мненир, эмчилер хуннуң-ывысты хынап шинчиер, ги чем мурнунда ыяап-ла шимчээшкн кылыр. дир кандыг-даа оюннар ир, янзы-бүрү бөлгүмнерге галының аайы-биле кир-кежээлдерде танцы-сам-Дүште база удуур, ооң а пляжка барып эштир, ыт-кежин дадыктырар.

Имның тураскаалдыг чер-иле таныштырар, Аю-Даг,

Лысые горы (Тас-Даглар) деп черлерге турслет эрттирер, теплоходка олуртуп алгаш, Кара-Далай кыдында эриктен оранчок хоорук Айдалар деп хаяларның чоогунга чедирип, оларның дугайында тоолчургу чугааны ыдып берип турганын утпайн чор мен. Бистиң сезонувус мурнунда Индияның баштыңы Джавахарлал Неру уруу Индира-биле «Артекке» чораан болду, оларны көрбейн барганымны ам-даа хомудап чор мен.

Крымның дагларының, хем-чигештеринин дамырак суг-ларының аттары тыва, Крым

Вячеслав Михайлович Моло-тов аттыг Бүгү-эвилелдин дыш-танылга чери «Артек» 1925 чыл-да тургустунган. 1955 чылдың август айның чээрби үезинде дыштанылга сезону адакталып турда, «Артектин» 30 чыл болган юбилейин кайгамчыктыг солун байдалга эрттирген. Юбилейге тураскааткан байырлалдың одаанга ынчан СССР-нің Сайыттар Чөвүлелинин Дагказы В.М. Молотов аалчы болуп кел-геш, бистерге, артекчилерге, байыр чедирип, эки өөренирин, аас-кежикти, кадык-чаагай болу-рувусту күззэн.

Байырлалдың одаа эгелээ-

Чурукта (солагай таладан) Петя Отшманов, Ася Георгиевна, Троп Сенди, Дайынчы Дамба-Хуурак.

татарларының дылында тыва сөстөр хөй, олар түрк уктуг болгаш. Аю-Даг дээрге Адыг-Даг дээни ол, шынап-ла, топтап көөрге, кончуг улуг адыг-хайыракан далай суу ижип чыдар ышкаш көстүр.

Көрея, Кыдат, Вьетнам, Моолдан, СССР-нің эвилел-дешкен республикаларындан, национал округтарындан, облас-тарындан, крайларындан дыш-танып келген оолдар, уруглар-биле кады чурукка тырттырып ап шаг болдувус. Кайыын-даа аалчылар келир, оюн-тоглазын көргүзөр. Азербайджандан кел-ген артистиң «О, Баку родной!» деп ырлаан ырызын аажок со-нуургаан мен.

Вожатыйывыс дыка хөй ыры-ларны өөредип турду. «Эх, соле-ная вода» деп ырының кожумаан ам-даа иштимде химиренип ырлай берген боор-дур мен:

Эх, соленая вода,
Ветер на просторе.
Полубилось навсегда
Голубое море...

«Артекке» ай ажыр дыш-танганывыс билдиртпейн эрте берген болду. Сес айда, август айда дээрим ол, дүш соонда яблоко, апельсин, груша, вино-град дээш, өске-даа чимистиг кат чөмнерни, суксуннарны сыгап тургаш, чиртир, ижиртир. Хөөрем звес, киливис аажок немешкен, чүвүрлеривис кеде-ривиске сыңмайн турду.

риниң мурнуу чарында кылы-мал кончуг улуг көге-буганың аксындан чүс-чүс көге-бугалар ужуп үндүлөр. Одагы-даа кывыскан, байырлал-даа эгел-зэн. Делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан, эвилелдешкен республикалардан, национал округтардан, крайлардан, об-ластардан дыштанып келген муң-муң оолдар, уруглар одаг байырлалында таныжып ап, найыралдажып, хөөрежип мага хандыр ойнап-хөгөп, танцы-самнап, ырлажып, байырлажып алганнар. Ол кайгамчыктыг байырлалга киришкенимни кажан-даа утпайн чор мен. Оон бээр 60 чыл эрткен-дир ийин.

Чаа өөредилге чылы эгел-лей бергенде, чанып келгеш, мени «Артекче» дыштандырып чоруткан Чаа-Хөл кожунунуң Булуң-Терек школазының өөре-никчилеринге, башкыларынга өөрүп четтиргенимни илередип, дыштанып чорааш көргенимни сонуградып, Крымның дашта-рындан, үнүштеринден чыып алган коллекция, гербарийни төрзэн школамга белекке бер-ген мен.

Уруглар! Быжыг сагылга-чу-румну болуп, эки өөренириңерни сеткилимниң ханызындан күзе-дим.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК,
хоочун башкы.

«ОРЛЕНОК» ЛАГЕРЬДЕ

Чагытай хөлдүн эриинде «Орленок» лагерьге бо чайын дыштанып турган уругларның ижин-шөйүндүзү хораннанганы бүгүдөгө билдингир болгай. Ол үеде лагерьге дыштанып турган уругларның 28-зиниң кадының байдалы элзэн аар боорга, оларны эмнелгелерге дүрген чыттырып, хораннанышкынның кавынын чайладыр талазы-биле эмнээшкнни чоруткан.

Республиканың Баштыңының Шолбан Кара-оолдун шиитпи-ри-биле хораннанышкынның чылдагааннарын илередирин санитар-эпидемиология алба-нынга болгаш истелге органна-рынга дааскан. Лагерьге дыш-танып турар уругларның удуур болгаш ойнаар өрзэлдериниң тыпкыжы, уругларның идик-хеп, эт-сеп шыгжаар шкафтарның, тумбочкаларның чедишпези, уругларга аш-чем белеткээрин-ге хереглээр продуктуларны са-нитарлыг негелделерге дүүшпес байдалга шыгжап турганы, аш-чем продуктулары сөөртүр ма-шинаны чогуур негелделерге дүүштүр деривзени, ажылы уруг-ларга аш-чем белеткээр-биле харылзаалыг ажилдакчыларның чамдызының эмчи шинчилге-зи эртпээни дээр «Орленок» лагерьниң ажылында, уруг-

ларның дыштанылгазын органи-застан, оларны ашкарып-чемге-рип турганында хөй четпестерни хыналда илереткен.

Лагерьниң дирекциязы хы-налда-хайгаарал органнарының илереткен четпестерин шупту-зун чайлаткан: оран-саваларны, девискээрни дезинфекциялаан, саргыга энтомологтуг шинчилге-ни чоруткан, кадрлар составын чаарткан, ажилдакчылар шупту эмчи хыналдазын эрткен.

Илерзэн четпестерни чай-латканын хынаанының төңчү түңнелдеринге даянган. Таң-дының район суду уругларның дыштанылга албан чериниң ажылын июль 23-тен катап эге-лээр шиитпирни үндүрген. Ийиги ээлчег июль 24-те ажиттыган, лагерьде 160 уруг дыштанып турар.

Республиканың Чазаанда «Орленок» лагерьде байдалды хыналдага алыр оперативтиг штабты тургускан. Моон соңгаар ындыг таварылгаларны уруглар албан черинге болдурбазы-биле республиканың Хереглекчи-лер ниитилелинге хамааржыр дыштанылга лагерин күрүне өнчүзүнче дамчыдар ажилды чорудуп турар.

gov.tuva.ru

Ниитилел — кижилер

СЕРЕҢГИ ДЕГ КИЖИЛЕР

Сереңги ыяштарын кижилер-ге дөмейлээр мен. Ооң хаар-жаан чижектей алгаш, бодап ораарга, кижиниң чурттап турар ниитилели база сереңги хаар-жаа дег...

Сереңги хааржаан баш-тай ажыдыпкаш көөрге, шупту чаңгыс аай дег. Чогуу таптыг шинчилеп көрө бээр, оттуг-ыяштарның чаңгызы-даа өске-зинге дөмейлешпес. Чамдык-тары кывар хире звес чиңге болур. «Сыйлып каар ынаан. Каяа кыварыл» деп бодаанывыс чиңге оттуг-ыяш кедегей-ле кы-вар болгулаар. Өскезин көөрге, кончуг чоон, кылын, кысып-тарга, өрт-даа үндүргү дег, а херек кырында чүгле бажы хып чорааш, өже-даа бээр. Бирээзи ыргак-дагыр-даа бол, кылыр ужурулгү хүлээлгезин күүседип шыдаптар.

Өгбелеривистиң мерген угаа-дыглыг чугаазы бар: «Чаңгыс дыттан муң сереңги кылыр, бир оттуг-ыяштан муң арга кырлыр».

Оттуг-ыяштың төндүр хып каары чуртталганың төңчүзү ышкаш: бажындан эгелээш, бир ужуңга чедир карартып хып-ла оор, оон хенертен бир черге өже бээр.

Ынчангаш кижилер амытанның чуртталгазын сереңгиге дө-мейлээрим-даа ол: чамдык ки-жилер халаптыг чүүлдер кы-лыр, чижээлээр, өрт кыпсыр, өскелери боттары-ла амыды-ралын хуктап аарлар, чоон оттуг-ыяш дег, бирээзи лааны кыпсы тыртып кааш, өже берген-даа бол, бодунуң соонга чырык отту, чылыг чалбышты артты-рып каар.

Сереңги хааржаан ажыдып-тарга, каш оттуг-ыяш дедир баштаны берген чыдар боор, шак ындыгларын шылгараңгай ажил-иштиг, кайгамчык салым-чаянныг кижилерге дөмейлээр мен. Каракка дораан илдиге бээр болгаш хамыкты мурнай олар кывар, олар өрттенир.

Өскелерден ылгалдыг болу-ру хилинчектиг-даа. Чамдык сереңгилер амыдыралда ара-

зындан суг акпас эжишчилер дег, бот-боттарыңа чыпшына берген чыдар. Бирээзи кыпкаш, имистелип өже бээр, өскези база ынчаар өрттенир. Оларның эң-не озалды — боду-биле ка-тай хааржаан база өрттедиптер сереңги ыяштары-дыр.

Кезек оттуг-ыяштарның ужуң-да химиктиг бүдүмел чок боор. Канчал-канчаарга-даа, боттары хып шыдавас боор. Оты-сиген дег өзүп-өзүп, өйү кээр, оңул каарлар. Хөй кижилер кайы угже углаарыл — олар хөй чоннуң соондан углаптар.

Ыргак-дагыр сереңги ыяштар-ры дег аравыста бертик кижилер база чурттап чоруур. Олар — ниитилелдин сайзыралының көргүзүү. Сереңги хааржаа оларга таарымчалыг бе, таа-рымча чок бе? Аай-дедир, чурум-чыскаал чок чыдар ыяшчыгаштарның ниитилелге дузазы бар бе, чок бе? Оларны эдип-тудуптар арга-шинек бар бе, чок бе деп айтырылганы салып ора, оларның кажан, кандыг таварылгада кыпканын шинчилеп көөрү артык звес.

Сереңги хааржактарын ни-итилелге дөмейлээр мен. А ол хааржак өл болза, оон каш-даа сереңгини кыпсыксаарыңга, канчаар-даа оралдажырыңга дөмей-ле кыппас. Сереңгиниң кывар-кыппазы хааржааның байдалындан база хамааржыр-дыр. Ол дег, кижилер амытанның салым-чолу чурттап турар ни-итилелинден, долгандыр байда-лындан дорт хамаарылгалыын эскерген мен.

Аа, өршээ!

Силер кандыг хевирниң от-туг-ыяштыңа хамааржыр-дыр силер? Ол дугайында боданып көөр силер бе?

Эң кырында чыдар сереңги ыяштары бир дугаар кывар.

Сактыр-дыр силер бе, өгбелеривис: «Чаңгыс дыттан муң сереңги кылыр, бир от-туг-ыяштан муң арга кырлыр» дээр ышкыгай.

Шөңне ДУВЕНБАДЫ.

АДА-ИЕ, БАШКЫ, ӨӨРЕНИКЧИ — ОЖУКТУҢ ҮШ ДАЖЫ

Кижитөрөлгөтөнүн чырык чер кырынга чурттап келгенин ден бээр уруг кижизидеринин айтыры кал черни ээлеп келген. Ада-ие улус ажы-төлүнгө кандыг үлөгер-чижекте бээр болдур, уруг оон үлөгер алып.

Тыва чоннуң канчаар уруг кижизидип чораанын мерген угаанның бурунгуларымыс, тыва эртемденнер, тыва чогаалчылар дээш, өскелер-даа солун-сеткүүлдерде, ном-дептерлерде чырыдып бижээн. Ылаңгыя Тываның сураглыг чогаалчызы, делегейиниң дириг эртинези Монгуш Кенин-Лопсан «Тыва чоннуң бурунгу ужура-ры» деп номунда эге бүрүзүнде кижизидилгеге хамаарышкан угаадыгларны киригени онзагай. Үш хардан ыңай уругнуң кылып болбас чүүлдерин база билип алып ужурулуг сагыыр чүүлдерин бижээн.

Ол одуругларны номчуп олурарга, бөдүүн болгаш чарт, че-

димчелиг болгаш чиге. Чижээ-лээр, бичии кижитөрөлгөтөн болбас, эш-өөрүн мегелевес, улуг улус чугаазынче киришпес, улуг кижитөрөлгөтөн биле эртпес дээн ышкыш оон-даа өске хоруглар база билип алырынга чугула чүүлдер бар. Үш харлында-ла уруг өнчүзүнгө берген малының өң-чүзүнүн ылгап билир болур, чеди харлыг оол адазынга эш болур, тос харлыг оол эмдик молдурганы мунптар апаар дээш, оон-даа хөй.

Бирги класска билииниң деңгели кандыг-даа уруглар өөренип келир. Уруглар сады барып көрбээн, үстүндө адааным хоруглуг чүүлдерни-даа сагып билбес, уруглар садынга шору өөренип алган, сундулуг-даа уруглар келир. Оларны чогуур деңгелге чедир өөредип алырынга ада-иениң ролу улуг. Ада-ие дуза катпас болза, уруг-онаалга кылыры берге болур. Онаалганы канчаар кылырын

ада-ие бүрүзүнгө башкы та-йылбырлап, айтып бээр. Ынчангаш бирги класс башкызының ажылы ийи дакпыр. Уругну өөредип кижизидеринге тускай арга херек. Ону ажынып, кончуп болбас. Ада-ие, башкы, өөреникчи ожуктуң үш дажы дег, бир дең, чаңгыс сорулгалыг болза, уруг ынчан эки билигил болур. А бир звес кайы-бирээ-зи өөредилгеге сагыш салбайн баар болза, ожук кырында паштың чайгыла бергени дег, билиг өскээр баар. Ынчангаш демнежип ажылдаары чугула.

Сураглыг педагог В.А. Сухомлинскийниң «Уруг кижизидилгезиниң дөзүндө чүгле ханы ынакшыл чыдар» дээнинде ханы утка бар. Чаа өөренип эгелеп турар чаш төлге каржыланып, шын звес арга ажылаар болза, ооң өөредилгеге сонуггалы чидип, иштики сагыш-сеткилинге аар байдалдар тургустунуп кээп болур. Ын-

чангаш биргиклассчыларның ада-иези башкызы-биле сы-рый харылзааны тудуп, тускай өөредилгени алыры чугула.

Ада-иелерге биргиклассчы уругларынга дуза кадарда удуртулга кылдыр ажыглап болгу дег сүмелер:

— Уругга хүн чурумун шын сагыдып өөредир.

— Бир-ле чүүл билдинмээн азы багай кылып каан болза, хомудап, хорадап болбас. Бодунарның бирги класска бергедежип турганыңарны сактып келиңер.

— Өөредилгениң сорулгазын шын салып билир болза эки.

— Уруг-биле кажан-даа улуг үн үндүрбейн, оожум, таарымчалыг байдалга номчуур.

— Уругну кымга-даа деңнеп болбас. Кижитөрөлгөтөн тус өзүлдеги, хевирлеттинер үелиг. Ынчангаш ол чазып-даа алган болза, «сээң удавас

бижириң чараш болур», «уу-вас номчууруң дүргөдей болур» деп чагыыр.

— Биргиклассчыларга хол-биле кылыр ажы-дар чугула. Уругнуң холуңу салааларының шыңганары сайзырадыр мергежилгелер кылдырары чугула.

— Уругну харысалгалы болурун кижизидери албайн. Өөренир херекселдерин бодуңга четчелеп, суктунуп, чыгырып өөредир.

Кижизидилге херээ — кырын, солун. Уругну кижизиди аргаларны дилеп тургаш, ооң тывынгырын, сагынгырын чыгырып алып. Эң-не кол чепсээ — силерниң үлөгеринер. Силерниң үлөгеринерден уруг хөйүн билип, өөренип алып. Бодунуң бичии турган үлөгер сактып тургаш, уругну өөредип кижизидери белен.

Лина БАЛДАН
Тес-Хем кожуу

ТООЛДАРНЫ КИЖИЗИДИЛГЕГЕ АЖЫГЛААРЫ

Улустуң уран тоолдары уругларга улуг кижизидикчи ужуру-дузалыг. Уран тоолдарның чүгле утказы звес, дыңнаарга безин чечен, мерген, чараш. Тоолдарның сестери анаа чугаадан аңгы — онза, солун, дыңнаксанчыг.

Тоолдарда эр кижиниң дээр ботшынарларын илереткени оол уругларга эки салдарлыг: маадырлыг чорук, эр шинчи, эр бүдүш, эр кижиниң күчү-күжү, сүзүглелди, чаагай сеткилди, шынчызы, чаңгыс сөстүү, чоргааралы, төлөпти, хүндү сүрбеси, арын-нүүрлүү, чагыг-сөске кичээңгейлиг болуру, кадыг-бергеге кажан-даа торулбасы.

Тоолдарда чер-чуртунга ынак болур кылдыр кижизидип турар. Тоолда маадырлар чуртунче айыыл-халап кирибес, дайзыннардан чонну камгалап шыдаар дээрзин көргүскөн. Кижини тутканын салбас, кылганын бүдүрер деп чүвеге, эжинге шынчы болур деп чүвеге өөредир. Тоолдарда кижилерниң багай-аажы-чаңын база көргүскөн. Ындыг кижилерни эки мөзү-бүдүштүг кижилер тиилеп каар деп чүвени тоол бүрүзүндө көргүзүп турары эки.

Бистиң уруглар садының кижизидикчи башкылары уругларга тоолдарны хөйү-биле номчуп бээри чаңчыл болган. Библиотекавысты тоолдарлыг номнар-биле уругларның, ада-иениң дузазы-биле байлакшыдып келдвис. Уруглар тоолдарны эштеринге ыдып берип, чаа тоолдарны чогаадып-даа турарлары бар. «Борбак далган», «Маша биле адыг», «Бажыңгыаш» деп орус улустуң, «Үш оолдуг кушкыш» деп тыва улустуң

тоолдарын сценажыдып ойнаары уругларга белен, таарымчалыг болган.

Тоолдар дамчытыр уругларның эрге-ажыын, хостуг чоруун, хоойлуларны уругларга өөредип эпиг. «Уг-базы Аленушка биле думазы Иванушка» деп тоолда Чылбыга кадайның угбашкыларның чер кырынга чурттаар эргезин хораанын, Г.Х. Андерсен «Чүдек өдүрөк оглу» деп тоолунда куу куштун оглун хомудадып, хөйүнү аразынга хостуг чоруур эргезин кызагаданын, «Койгунактын кадыр бажыңы» деп орус улустуң, «Кастар-куулар» деп тоолда кастарның бичии оолду оорлапканын көргүскөн. Чаш кижиге хамаарышкан дүрүм-хоойлуларны уругларга өөредип биске эпиг болган. Тоолдарны чурулга, дүрзү-хевир тудар кичээлдерде хөйү-биле кирип, ажыглап база делгелгелерни организастан эрттирип турар бис. «Мээң ынак тоолум», «Мээң ынак маадырым» деп база бойдус материалдары-биле тоолдар маадырларының дүрзү-хевирин сонуггалды-биле уруглар кылганнар. «Бистиң ынак маадырларымыс» деп викторинага улуг бөлүк уруглары идекпейли-биле киришкенер.

Тоолдарның кижизидикчи аргаларын ажыглап, уругларны орлан, төлөптүг аажы-чаңга кижизидер болза, багай чүүлдер, багай аажы-чаң эвээжээр деп бодаар мен.

Лада ООРЖАК.

Бажың-Алаак суурнуң «Сайзана» уруглар садының кижизидикчи башкызы.

ЭКИ АЖЫЛДЫГ ШКОЛА

Эрзин кожуунуң Мөрен ортумаг школазының башкылары дыка-ла эки ажылдап турар-дыр. Ук школаның доозукчулары дээди өөредилге черлеринче дужаап, чылдың-на көвүдөп турары өөрүнчүг. Школаның башкылары шупту дээди эртемниг. Дыка үр чылдарда школага Манзат Нүрзетовна, директору Александр Дайович Кур ажылдаан.

Чайгы үеде школа чанында шөлге янзы-бүрү ногаа, картофельди, чечектерни Светлана Ырбиевна Доктаалай өөреникчилери-биле тарып турары онзагай. Оларның ол кылган ажылының түңнели күзүн эки дүжүт-биле көстүп кээр.

Чаа өөредилге чылында школага аныяк башкылар немежип турарына мөренчилер өөрүп турар. Аныяк башкылар амгы үениң чаа, сайзыраңгай били-биле уругларны өөредип, кижизидип турар. Оларга Долита Сергеевна Намдал, Дарыймаа Ынаалай хамааржыр.

Ынчангаш Мөрен ортумаг школазының хоочун база аныяк башкыларына моон-даа сонгаар чогаадыкчы, эки көргүзүлгелер, чедиинкиннерлиг ажылдаарын күзээр-дир мен.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун,
Мөрен суур.

НОМГА ЫНАК СЕН БЕ?

«Эртинени черден казар,
Эртемнери номдан тывар».

Шаг-шаа-биле турбас дириг, кижиниң амыдыралына амгы үениң сайзыраңгай техниказының салдары аажок улуг дээр-зи чугаажок. Угаан-сарылдыг кижитөрөлгөтөн машина-техникага демейлежи берген. Дүндүгүр, хөлүгүр шырайлыг, оспаксыргай, чугаа-соот чок, хаалчак кижилерниң саны көвүдээн. Мындыг байдалдан оларны чүгле ном камгалап шыдаар.

Ном кижини чаа солун чүүлдерге өөредир база ол ышкыш чуртталгага ынак болурунга идиг болур. Номга ынак сен бе? Ынак болзуңза, бүгү чуртталганда аас-кежиктиг болур сен. Долгандыр турар кижилерни эскерип көрүңер даан. Ном номчуур азы номга хандыкшылдыг улусту өскелерден ылгаары берге звес. Номга хандыкшылдыг кижитөрөлгөтөн топтуг-томааныг, кижизиг, сөглээр сөзүңге хумагалыг, аазаан аксын халас ытпас, улус-чон-биле чугаалажып би-

лир. Номга сонуггал чок улусту көөр безин шиитпир чок, далаш, кортук болгаш чигзинилгил-даа ышкыш болур. Оларга бир чүве чугаалаар азы тайып-бырлаар дээнде, шуудунга кирер-болгай силер. Кижини дыңнавас, херек албас безин болгайлар. Номчуттумас чорук, согур, дүлөй болгаш үнү ч болурундан дора.

«Хаак ыяш чажында ээлгир» дээ болгай, ынчангаш номга сонуггалды уруглар бичий турда-ла, оттурза чогумчалыг. Ном чок өскөн уруг суг чок кургааш, өспөзөн ыяш сагындырар. Ажы-төлдүң келир үези аас-кежиктиг болу дээр болзувусса, оларны чажындан элелеп ном-биле хандыраар ужурулуг би Арат-чону, албан-ширээзи ном номчувас ниитилел бедик депшилгеге чедип шыдавас, сайзыраңгай болбас. Үе дүүшкөк кижилерниң база сайзыраңга ниитилелдиң оруу номдан эгелээр.

Шеңне ДУВЕНБАДЫ

«ШИВИЛИГ» ЛАГЕРИНДЕ

Бай-Тайганың «Шивилиг» лагеринде Тээли, Кара-Хөл школаларының 30 өөреникчизи кадыын быжыктырып ап, дыштанып турар. Кожуунуң өөредилге эргелелиниң пансионадындан аңгыда, ында тыва өглерни база тиккен. Күш-культура башкызы Чапал Чалымович сула шимчээшкиннеринден аңгыда, чиик атлетика, туризм талазы-биле белеткелдерни чорудуп турар.

Лагериниң даргазы Айдың Күржап чайгы үеде өөреникчилер, башкылар дыштаныр 2-3 өрээлдерлиг бажыңгыаштарны кылдыртып, лагериниң девискээрин арыг-силигге тудуп,

Улуг Тиелелгениң 70 чылының туктары астырган.

Кижизидикчи башкы С.Х. Хирлиг-оол вожатый Карына Маадыровна өөреникчилерни тыва өглерде кажыктаарына, мунгаш шыдыраага, тевектээрини өөредип турар. Кол-ла чүүл — оларны тыва езу-чаңчылдарга кижизидери. Улуповар Аяна Өлзей-оолдуң удуртулгазы-биле уругларны хүнде 5 катап амданна аш-чем-биле чемгерип турар.

Уругларга кадыкшылын быжыктырып чайны хөлүгү эрттирерин күзеп каалына

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ

Бай-Тайга кожуу

БЕРГЕЛЕРГЕ ТУРА ДҮШПЕ, ЭКЕР-ООЛ!

Эрзин кожуунуң Мөрен ортумаг школазының өөреникчизи Экер-оол Ижи школазының адын камгалап, хүреш маргылдааларына үргүлчү шаңналдыг черлерни ап чоруур. Ооң шаңнал медальдарының саны 24 четкен. Экер-оолдуң хүреш башкызы Айдың Алдын-оолович Севектин кызымак ажылының түңнели-дир. Башкы эртенниң-не даң бажында спорт залына элээди оолдарга хүрештин аргаларын, чажыттарын өөредип, маргылдааларга белеткеп турары — ада-иелерге дыка улуг дет-кимче.

Экер-оол бүдүн өскүс-даа болза, кы-

зымак чоруу-биле школазының идекпей кижитөрөлгөтөн, хөй-ниитичизи, эки өөреникчизи бооп, башкыларын, эш-өөрүн өөртүп чоруур. Чоокта чаа Саяногорск хоорай маргылдаага киришкеш, 2-ги черни, ооң Назарово хоорайга хүрешкеш, 3-кү черге төлөптүг бооп, медальдарны чаалап алгаш келген. Экер-оолдуң аажы-чаң безин чараш, ээлдек-эвилең, эш-өөрү биле найыралдыг, оларның хүндүткелчи чаалап алган. Бергелерге тура дүшпей ам-даа эки хүреш, оглум.

Чечек САДИ

Эрзин кожуун,
Мөрен суур.

ТЫВА ПАРЛАЛГА ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Эрткен чүс чылдың 90-дарының эгезинге чедир республиканың медиарыногун-шарыкчы рольду «Шын» баш «Тувинская правда» оларның «дуңмалары» анын аныктары биле «Молодежь Тувы» солуннар турганнар. Ылаңгыя чарлыг чоруктуң, тургустунушкунуң үезинде болгаш 90 чыл ортаа үезинге чедир эрт солуннарның тираж-боттарының эң бедик шыныга турганын сангайлар-биле көргүзүрге ыңчан «Шынның» тиражы 30 муң чоокшулап турган. «Тываның аныктарының» 5 муң, «Молодежь Тувы» 8,5 муң кезек. Ич чоннуң ниити санынга алыр чүве болза, 3 муң бирээзи-ле «Шын» болгаш «Тываның анык-» чагыдып номчуп турган. Ич сан-чурагайлар-биле ич көрүп олурарга, чурт-чонунуң саны эвээш рес-пубикага, шынап-ла, кайгам-көргүзүлгелер-дир. Ол ам төөгүнүң сан-чурагайлары ич сактыышкыннар болуп калыр. Ону ажып эртер-те, аңаа чоокшулаары бе-лоолдунмас.

90 чылдарның эгезин-де «Шын», «Эне сөзү», «Тувинская правда», бир шаг-ишениниң соонда катап эгелзэн «Сылдысчы-» деп уруглар солуну, а ол ш-янзы-бүрү парлалга үлгелери көстүп келгенде, «чуларның кичээнгеи, ирлиг ачы-дуза чедирил-арлалдар, реклама) дээш-те эгелзэн. ВЛКСМ боду СЭКП дүшкенде, ооң-ары — үстүнде адааны-кол солун — организастыг бойлу байдалын, кымның шының адаанга турарын дып чадап, албааралдың тынга астына берген тур-спубликаның медиарыно-боттарының туруштарын-ып алганнар. «Молодежь» солун чижилгени угбайн, дүшкен. А күрүнениң-га тодаргай хүлээлгелери алыпкын болгаш өде-гуда солуннар бурунгаар үткүп үне берген болгаш, де барып, реклама ры-барык чүмү-биле холунга

чурттап чоруур чонувустуң — малчыннарның, кадарчыларның, көдээ интеллигенцияның болгаш карачал чоннуң ачызында тут-тунуп чоруур-ла болгай. Чоннуң оларга чаңчыгып калганы ол хире. Хоорайда үүрмектеп садар садыг-сайгарылгадан аңгыда, чагыдылга айтыры база берге бооп турар. «Тыва печатъ» КХН-ниң киоскуларында чагыдылга-лыг хамаатылар бар-ла харын, ынчалза-даа олар солуннуң ниити тиражына көскү рольду ойнавайн турарлар. АКШ-тың чамдык кол солуннары саазын-га парлаар чоруун соксаткаш, (чарыгдалдар хей, орулга эвээш болурга), телевидение электрон-нуг байдалче шагда-ла шилчээ. Мындыг байдал даарта болза, даарта, эртен болза, эртен, бистиң чуртунуска, ооң иштинде Тывага база чайгылыш чок чедип кээр дээрзинге барымдаалар хей.

Ам солуннарның эрге-бай-далының дугайында айтырыгга доктаап көрей. Ийе харын, бо хүннерде күрүнөдөн дузаламчы ап олурар солуннарның эрге-байдалын күрүнениң автономнуг албан чери кылдыр эде докта-аткан. Тургузукчузу Чазак болуп турар чаңгыс-даа солун чок. Бир талазында, ону хөлчөк улуг частырыг, тыва парлалганың хөгжүлдезинге доктар-шапта-раазын деп санап чоруур мен. «Российская газета» канчап РФ-тиң Чазакның органы болуп артып калган-дыр? Национал республикага база оода-чадаар-да орус болгаш тыва дылда ийи солун, Чазактың солуннары болуп артып каар ужурулуг. Чүге дизе кандыг-даа күрүнениң ин-формастыг айыыл чок чоруун, чүнүң-даа мурнунда, күрүнениң массалыг информация чеп-сектери хандылар, харылаар болгай. Шын харын, регионнар-га чазак-чагыргаларга хамааржыр солуннар турбазын деп ай-тыышкын бир кезек үеде төптен кээп турду, ол негелделер бо үениң деңгели-биле эргижиреп бар чыдар, ону шыңгызы-биле негевестеп-даа калган ынчаш. Ындыг болганда, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннары Чазактың чалгынының адаан-че катап эгилдирериниң, ооң удуртукчуларының эрге-байда-лын бедидериниң талазы-биле айтырыгларны ону харылап турар адыр аайы-биле яамы, Чазактың харысалгалыг ажил-дакчылары ханы боданып көөр ужурулуглар.

«Шын» болгаш «Тувин-ская правда» хамаарыштыр алыр чүве болза, коммуни-ст партияның тергилдириниң үезинде оларны ниити класси-фикация талазы-биле 3-кү ка-тегорияның парлалга үндүрүл-гелеринге хамаарыштырып турган. Аңаа дүүштүр оларның редакторлары СЭКП Тыва об-комунуң бюро кежигүннери боорундан аңгыда, ыяап-ла республиканың Дээди Сове-диниң депутаттары база болуп ужурулуг. Редакторнуң эрге-бай-далы ол хире бедик турган. Ам болза, ТР-ниң Чазакның кежи-гүнү турар-дыр ийин. Ол негел-

делерге дүүштүр долузу-биле ажилдап каан редакторларга В.С. Шаравини, В.Ф. Чадамба-ны («Шын»), В.Л. Масловту («Ту-винская правда») хамаарышты-рып болур.

Байдал бөгүн улам до-райтаан деп болур. Редактор кижиниң эдилевес эрээзи-ле чок. Кулак шуут дыш чок бол-ган. Оларның мурнунга салып турар негелделериниң хей бол-ганындан, ынчангаш ийикпе, чамдык редакторларның, шы-рак журналистерниң холу сал-дынып каарының ужуру мында хире. База бир муңгаранчыг факт-барымдаа — журналист кадрларның аразында үнер-кирер чоруунуң бедик деңгелде артышаан хевээри. Чүгээр деп санадып чоруурлары кандыг-бир федералдыг азы республика чергелиг албан черлериниң парлалга албаннарында ажил-дай берген болгулаар. Оларның орнун солупку дег кадрлар ба-рык чок. Мону мен журналист ниитилежилгениң төлээлериниң боттарындан чаңгыс эвес удаа дыңнап чор мен. Черле ынчаш, сестип, хая көрнүп, чүдөн чүү болур болду деп сагыш саар-зыкталып, карбаш дээн хол бүрүзүндөн чалданып, айыткан салааның уу-биле бижири киж-ни журналист деп бедик ат-биле адап болур чүве бе аан моң?

Биези үелерде «Шын», «Ту-винская правда» солуннар-га шүгүмчүлелдиг материалдар үнген болза, сойгалалдың хараа-лынга алдыган яамыларның, ведомстволарның, албан-организацияларның болгаш ажил-агыларның удуртукчу-лары ыяап-ла аңаа хары бээр, үнген материал шыңга дүгжүп азы дүүшпейн турар бе дээр-зин айтыр, дүгжүп турар болза, кандыг хемчеглер алдынганын солун арнынга илеткээр турган. Доктаадып каан чурум ындыг. Ынчангаш удуртукчуларның парлалганың сөзүңге дыңнангыр турганын шыңгыи партийжи сагылга-чурум-биле база та-йылбырлап болур.

1991 чылда СЭКП-ниң ажил-чорудулгазын соксадып, ооң чер-черлерде структура-ларын таратканының соонда, солуннарның ат-алдары, эр-ге-байдалы, республиканың амыдыралына салдар че-дирер деңгели кудулаан. Солуннарның тургузукчулары биле редакцияларның аразында харылзаа-хамаарылгаларның, бүрүн эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң будалчаандан, а олышкаш оларның саң-хөөзүн бектелгеге алганындан респуб-ликада үнүп турар күрүне солун-нары ол-ла ояар өөделеп шыда-вайн барганнар. Тургузукчулар солуннарны айбы күүседир орган кылдыр көөр апарган, оларның үнүн дыңнавастан. Тодаргай сорулгалар, ниити кон-цепция чокта, күрүнениң идео-логиязын харылаар адырга көскү өскерилгелерни манаары чигзиниг дээрзи билдингир.

Национал дылда үнүп ту-рар парлалга чонга медээ-информация чедирер дорт хүлээлгезинден аңгыда, чигине

тыва дылдың, литератураның хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуулуг дээрзин утуп болбазы чугула. Ындыг болганда, национал парлалга, дыл эртеми болгаш литература айтырыгларынга комплекстиг туруш албан турар ужурулуг. Бирээзин деткип тура, өскезин утуп кааптар болза, ооң ужурутары соңдаарта демей көстүп келир. Ынчалза-даа солуннар боттары база хол-даяң, тап-билээлеп олурбас ужурулуг, чаа арга-хоргаларны дилээр, солуннарның географиязын делгемчидер, чон-биле харыл-зааны үзүктел чок тудар ужуру-луг. Бөгүнгү байдал кандыг? Чаржынчыг деп чугаалап болур. Республика иштинде кандыг болушкуннар болуп турарын билип алыр дизиңге, чаңгыс солунну садып алырыңа-ла, чет-чир, чүге дизе өскезинде ону кара олчаан чара салып каан, азы очулудуруп каан болур. Тываның иштинде болушкуннар чаңгыс аай болбайн аан, ынчалза-даа ону чырыдып тура, материал-ды ажилдап кылырының өске арга-хоргаларын чоп ажыглап болбазы? Билдиги корреспон-дент кижиге факт-барымдааның езулуг утказын өскерлиш чок арттырышаан, ону бир янзы-хөөнүг кылдыр чырыдып болур-дур ийин, чаңгыс хепке куткан ийистер ышкаш кылдыр эвес дээрим ол. «Шынның» кол быразы (амгы дыл-домак-биле алырга, фишказы дээр чүве бе) көдээ ажил-агы айтырыглары турду. Ону С.К. Хертек, М.Т. Оюн, А.А. Дүгержаа, К.Т. Оюн дээн чижектиг кончуг шыырак солун-чулар бедик деңгелге белеткеп турдулар. «Тувинская правда» экономиктиг айтырыглар сайга-рарына, баазалыг адырларның ажил-агынын чырыдарына мергежээн турду. Солун бүрүзү бот-тускайлаң үнүг, таныт-тыңгыр стильдиг, кымга-даа демейлешпес арынныг турар ужурулуг дээрим ол-дур ийин.

Тыва парлалганың мурнунда бөгүнгү эң чидиг айтырыгларның кол-холу чүдөл? Бирээде, он-он чылдарда парлалганың хөгжүлдезин магадылап ту-рар күрүне концепциязы чок. Ужуру болза, ук концепцияга хөгжүлдениң тодаргай орукта-рын, национал солуннарның саң-хөө болгаш материалдыг байлакшылының, журналист кадрлар курлавырының айтыры-ларын, күрүне деткимчезиниң хевирлерин ыракшылдыг кыл-дыр көрүп каан турар. Ийиде, массалыг информация чеп-сектеринге тургузукчуларның хамаарылгазын үндезини-биле эде көөрү, тургузукчу биле редакцияның аразында бүрүн эргелерни аңгылаары чугула. Дөртте, редакцияларның боттун орулгаларын өстүрериниң арга-зы-биле оларның материалдыг байдалын экижидери. Беште, солун биле номчукчунуң аразын-да бот-боттарына бүзүрелдиг, хүндүткелдиг чорукту быжыг-лаары, харылзааларны ханыла-дыры чугула.

Солуннарның бот-ханды-тынылганын чедип ап болур бе? Болур. Ону боттандыра-

да редакцияларның иштиги структуразын үндезини-биле өскерттир, хүлээлгелер хуваал-дазын чаартыр, орулга кириер ачы-дуза хевирлерин калбар-тыр апаар. Боттун орулгалары кайыын тургустунуп турары билдингир-ле болгай. Ол дээр-ге бүдүрген продукцияны садып-сайгарганындан база реклама, чарлалдардан болгаш өске-даа телевидение ачы-дуза чедирил-гезинден кирген акша-хөреңгилер болур. Орус дылдыг массалыг информация чепсектеринге көөрде, национал парлалганың бо адырга арга-шинекейи шег-лиг, кызыгаарлыг болбайн аан. Ынчалза-даа баш бурунгаар санап, бодап каан перспективтиг планнар езугаар ажилдаар чүве болза, оода чадаарда, орул-галар биле чарыгдалдарның деңзи караан деңгелдешип, «тик деңгел» деп адаар деңгелче үнүп кээп болур.

Бо хүннерде республиканың иштинде үнүп турар солуннар-ны кандыг хевириниң парлалга үндүрүлгелеринге хамаарышты-рары база орта тодараттынмаан. Чүге дизе амгы россия болгаш даштыкы парлалгада парлалга үндүрүлгелериниң 3 кол хеви-рин аңгылап турар: шынарлыг, массалыг («калбак») болгаш «сарыг» парлалга. А солун ажил-херээниң практиказының дугайында чугаалаар чүве бол-за, оларның аразында шыңгыи кызыгаарлаашкын чок. Бистиин-де байдалды алырга, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны үстүнде адааны-выс 3 хевириниң кандызынга хамаарыштырары билдинмес, анаа-ла биезде чаңчыкканы-выс езугаар «Чазактың солуннары» деп адап, а олардан өске пар-лалга үндүрүлгелерин «сарыг парлалгага» хамаарыштырып турар бис. Чогум черле «сарыг парлалга» деп чүл? Ниитиле-де хүлээп алдынганын езугаар алырга, «сарыг парлалга» дээр-ге өртөк-үнези хөйге чедингир болгаш нургулайында дидир-дидирлерге, хол-чипке, аас-дылга болгаш сенсацияларга тускай-жаан парлалга үндүрүлгези болур. Ындыг үндүрүлгелерниң тургузукчулары артыкшылдыг орулга алырындан аңгыда, өске сорулгалар салбайн турар.

Бо материалды номчуп олу-ра, ону барык 30 чылдарның дургузунда тыва журналисти-кага ажилдап келген кижиниң хомудалы, сагыш човаашкыны, дүвүрели, ажаанзыралы кылдыр санап болбайн аан. Канчаар-даа үнелезиңерзе, оларның дөгерезин хүлээп көөр мен, чүге дизе кижиге бүрүзү бодунуу-биле шын болур. Тыва дылдың ажыглалына, тыва парлалгага болгаш ниитизи-биле тыва жур-налистикага мындыг дүшкүрлүг байдал тургустунуп келген бол-ганда, сагыш дыш олурган ажыы чок деп санап чоруур мен. Мээң ол үзел-бодалымны үлежип чоруур, аңаа ушкажыксаар киж-лер черле тыпты-ла бээр боор.

Артур ХЕРТЕК,
журналист,

«Тываның аныктарының» (1992-1997 чч.), «Шынның» (2002-2007 чч.) кол редактору.

Чагааларны

ч а з ы п н о м ч а а ш . . .

КУШ-АЖЫЛЧЫ МААДЫР ИЕ

Мээң бөгүнгү маадырым — Клара Хааковна Хомушку. Ол амгы үеде 75 харлыг. Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык сумузунун Калбак-Мээс тайгазының Бел-Арга деп черге 1942 чылда малчын араттын өг-бүлезинге төрүттүнген. Клара Хомушку — он бир уругну кижидип өстүрген маадыр ие. Ол бичии чораан сактышкынын чугаалады.

Мээң ачамны Хаак Данилович Хомушку, авамны Көк Шойдун-ооловна Саая дээр. Оларның дөрт уруунун улуу мен. Менден бичиилери Коля биле кыс дунмам Сережамаа 70-80 чылдарда Таңды кожуунун Кочетов сумузунга 800 ажыг кодан хойну кадарып, малчыннап чораан. Ам бистиң аравыста чок. Хеймер дунмам Данил-биле иелээ артывыс.

Билип кээримге, авам, ачам, кырган-ачам, кырган-авам Калбак-Мээс деп улуг сын кырында кыштагда борбак казанактар турар чүве. Кырган-авам эртенниң не сарлык саар, чанынга халып чеде бээримге, Чолдак-Кара деп каржы сарлык бызаазын хопта-лап, менче соок карактары-биле көрүп, бажын чаяр, корткаш, ыңай-ла боор мен.

Казанакка кирип кээримге, кырган-ачам шагда-ла диинеп чоруй барган боор. Соондан эдерип халып чоруп каар мен. Шыргай аргаже кире берген боорга, дедир чанып келгеш, ыглаар деп баарымга, кырган-авам мени алаактырып: «Хоюң харал көрем, уруум, — дээр. Өдек дунжунда Хараар-Хаянда хойну хараарымга, тург баарында чапты берген оожум оъттап чоруурлар. Калбак-Мээстин бедиин, кадарынын кижини кайгап ханмас, коргунчуг. Кашпал дунжунда шыргай дыттар, талдар аразында Барлык хем чинге, ак дыйлагар дош апарган чыдар. Шанакта-ныпкан улус олап хуннун чыгыгы кара шаар апарган өскеп, бадып, аргыжып турар. Кырган-авамдан: «Ол чүү улус боор?» — деп айтырамын, чин сөөрткен кижилер-дир диди. «Чиндеп чүү чүвөл?» — деп удур айтырдым. «Шай, таакпы, аш-чем-дир ийин» — деп тайылбырлады. Ол шагда Саглы, Мөңгүн-Тайга улузу кыжын Барлык хемни өрү дош оруу-биле бараан сөөртүп турган чүве-дир.

Час дүжөргө, ол кончуг бедик тайгадан көжүп баткаш,

хем кыдында Бел-Хараар деп черге чазаар бис. Чушкун биле Тас-Оюм деп ийи тайганың дунжунда, Берт-Ой хемниң ол чарында, долгандыр калбак эзимниң ортузунда ажык шык чер бар. Ажык дээр чайлаавыс ол. Ооң чанында көшкелиг тайга Телиг-Хаяже Бена, Комбу-биле хой кадарып чоруптар турган мен. Оолакадайым бистин-биле кады чоруткаш, ол Көшкелиг тайгадан эңдере согунналап экээр чүве ийин. Күзүн шөлче көжүп кирер бис. Боом адаанда буга кыдынга күзээр турган бис.

1952 чылдың күзү чүве ийин ол. Бир хүн өвүске өөреникчилер чизелеп, Макар деп башкы келген. Школага өөренип кылдыр мээң адымны бижип алган. Ол үеде авам, ачам колхозтун бир кодан өшкүзүн кадарып турганнар. Мен суурга Бена угбам сугга туруп алгаш, өөренип эгелей берген мен. Мени Сарыг Номовна деп башкы 1 «а» класска хүлээп алган. Кады өөренип чораан эштерим Лама Канзанмаа, Доштуг-оол Манзанмаа, Чыгызмаа, Дырыш-как, Шерии, Ногаан-оол, Адыаа суглар чүве.

1953 чылда «Большевик» колхоз эң-не хөй дүжүттү ажаап алганын утпас мен. Бена угбам биле Таайныш колхозтун поварлары турган. Мен оларны эдерип тарылга-даа, сиген-даа шөлдеринге кады чоруп турган болгаш, көргөн мен. Ол чылын кур чыткан ховуларга ажылды Боом адаанда Ак-Даш белин, Сарыг-Белди трактористер Саая Бөлөр-Кара, Петр Сарыг-оол, Мартай-оол Ооржак, Анчымаа Кара-Сал, Сыргымай Кара-Сал (сөөлүнде Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору атка четкен) олар кылып турган. Күзүн тарааның үнгени айттыг кижини кире бээрме, көзүлбейн баар чүве. Ону «Самоход» комбайннар кезип турган. Тараазы долуп кээрме, оонайнып алгыраар. Каш машина сөөртүп четтикпес, маннап чадааш, черже төптөр, ону аныяктар машинага чүдүргөш, тараа кырынга ырлажып бадар. Солун үе турган.

1958 чылда 6 класска өөренип турумда, авам хенертен чок апарган. Оон өскүс дунмаларым азыражып, малчыннап турган ачамның чанынче чорупкан мен, өөредилгем ынчаар үзүлгөн.

1960 чылда Кара-оол Октяевич Хомушку-биле өг-бүлө

туттум. Баштайгы уруумну 1961 чылда божаан мен. Ол үеде суурга чурттап турган бис. Тууй-бу кылыр ажыл турган. Эң-не эки ажылдаан улусту шаңнап, мактаар турган. Кады ажылдап турган эштерим Кама, Делбин, Карамаа, Долгай-оол, Шура олар.

1964 чылда колхозтун төрүүр хоюн хүлээп алгаш, көдээже көжүп үне берген бис. Ада-иёмниң чуртун тудуп, Ажык, Берт-Ой, Ак-Хем, Кодайынчаар-ла чурттап чораан бис. Чылдыңна 100 төрүүр хойдан ол хире санныг чаш хураганын онча-менди ап, мурнакчы кадарчылар болуп, шаңнадып, мактадып, 13 чыл дургузунда малчыннап келген бис.

1978 чылда хоювусту өске кадарчыга хүлээдирик бис. Оон 100 сарлык молдургазы хүлээп алгаш, 300 ажыг чедир өстүргөш, чылдыңна молдургаларын кадарчыларга үзүп берип келген бис. 15 чыл сарлык кадарып кээривиске, совхоз биске Ээр-Каытка шаңнал кылдыр улуг бажың тудуп берген. Хүндүлүг дыштанылгаже үнүжөге чедир сарлык малды кадарып, өстүрүп келген мен. Ниитизи-биле мал ажылынга 30 ажыг чыл ажылдап келдивис. Улуг уруум Светлана Кара-ооловна, күдээм Сергей Көгелович-биле садыг сургуулун дооскаш, кожуунун садыг шугумунга үр үениң дургузунда ажылдап, шаңнал-макталды ап келгеннер. Бо хүннерде олар — хууда сайгарлыкчылар. Инек, чылгы өстүрүп, чүгүрүк-аыттары чарыштырып, төлөптүг болуп чоруурлар.

2005 чылда республика Наадымынга малчыннарның өг-мөөрейинге киришкеш, бирги черни ээлеп, «УАЗ» машина-биле шаңнаткан. Оглум Константин Хомушку чылгы мал кадарып турар, кожуунун эки көргүзүлгү мурнакчы чылгы-чызы болуп, 2014 чылда ТР-ниң Чазааның Хүндүлел бичии-биле шаңнаткан.

Эрткен чылын Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база бо чылын Тиелелгениң 70 чылынга тава-рыштыр мээң куш-ажылымны үнелеп, медаль-биле шаңнаанынга Тываның Чазаанга, кожуунун удуртукчуларынга четтирип, мөгейип чоруур мен.

Данил ХОМУШКУ.

Эрги-Барлык суур.

МАЛ ЭМЧИЛЕРИНИҢ ЧЫЫЖЫ

ТР-ниң ветеринарлыг хайгаарал албаны «2015 чылдың бирги чартында күрүнениң албан чериниң мал аарыгларына удур тарылгазы база эмчи-санитарлыг чоруунун хандырылганын дугайында» үнүшкүнүг хуралды Эрзин кожуунга эрттирген.

Ук хуралга республиканың ветеринария албанының удуртулганы база 19 кожууннарның төлээлери киришкен. ТР-ниң ветеринарлыг хайгаарал албанының удуртукчузу Арис Саая, Тывада болгаш Хакасияда федералдыг хайгаарал албанының эргелелиниң оралакчызы Марияна Арапчор, Эрзин кожуунун көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Анатолий Доржу база тус черниң ветеринария эргелелиниң удуртукчузу Раиса Уржук олар тус-тузунда

илеткелдерни кылганнар.

Хуралдың хүн чурумунда көрдүнгени езугаар республиканың ветеринария албанының тургустунганындан бээр 85 чыл оюнга тураскааткан мал эмчилериниң аразында «Тергиин эмчи» болгаш «Тергиин фельдшер» деп мөөрейни эрттирген. Төре-Хөлге эрткен ук мөөрейге күрүнениң аңгы-аңгы албан черлеринден 13 ветеринар эмчилер база 15 ветеринар фельдшерлер кирип, билиин, мергежилинин шыраан көржүп шенешкеннер. ТР-ниң ветеринария албанының удуртукчузунун оралакчы даргазы Юрий Оруспайга баштаткан комиссия кежигүннери мөөрейни шиидип, түннелдерни мөөрейни «Тергиин фельдшер» деп тускай шаңналга Чөөн-Хемчикте эргелелдин фельдшери Сай-

Даш Ондар, Кызыл хоорайда ветеринария албан чериниң фельдшери Сайзана Борбак-оол тус-тузунда төлөптүг болган. «Тергиин фельдшер» тускай шаңналдың дээди чадазын Каа-Хем кожуунда эргелелдин төлээзи, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун доозукчузу, хөй эвес чылда ажылдаан-даа бол, бодун көргүзүп четтигипкен аныяк эмчи Эдуард Мышкаар чаалап алган.

«Тергиин эмчи» тускай шаңналды, 3-кү чергениң дипломун Кызыл кожуунун мал эмчизи Аурана Чаалыкай, 2-ги чергениң Өвүрнүң эргелелиниң эмчизи Кежиктиг Базыр-оол алган. «Тергиин эмчи» деп шаңналга болгаш бедик атка төлөптин көргүскен тиелекчи Сүт-Хөл кожуундан Алдын-оол Ондар.

Чаяна ЧЫКАЙ.

ЧОННУҢ ОГЛУ

«Шын» солунун хоочун бижикчизи Аваа Монгуштуң «Сеткилимни мал ажылы иштевишаан» деп бо чылдың май 19-та үнген материалынга хамаарыштыр бодумнун бодаалымын бижикседим.

Бистиң бо чурттап олурар амыдыралывыстың эге таваан салышкан, ажыл-иштиң кез-жээ кижилериниң бирээзи деп чүвени солунда бижип турар чүүлдеринден номчааш, билип

алдым. Бо авторну таныш Бижээн материалдарын шын-дээш туруушкунунар дидим чоруунар, ажыл-кызымаанар билдинип турар. Корум-чурум чок чорум материалдарында көрүп Ажыл-ишке бердинген төлге үлегерлиг, шын демисежип чоруур Төлөптүг оглу-дур силер Чигжитович.

Мария ТЮ

Шагаан-Арыг хоорай.

ӨӨРЛЕРИМ ДИЛЕП...

Чаа-ла үш хар ажып турган мен. Төрөл бөлүк кырган-авам, даайларым, ада-иём Алды-Ишкин деп черге, та чүү деп чайлагга чайлаан эки сагынмайн-дыр мен. Кырган-авамның уруун Хорлуваа, а ортун даайымның уруун Бүлчүң дээр. Чажыт өөрлерим-дир ийин. Сайзанактап ойнаар бис. Даштарны хемчээлиниң аайы-биле хой, инек, чылгы мал кылдыр аңгылап алыр бис. Ооң кадарчылары база бар. Аалда паш-сава, ашак-кадай, оларның ажы-төлү, ыды база бар. Ам бодап чоруурумга, езу-луг амыдырал-дыр ийин.

Оон бээр он-он чылдар эрткен. Ол бүгү чашкы үемни бо-ла сакты бээр мен. Ынчан коргунчуг ижин аарып турган дээр. Хайыраан өөрлерим аарааш чок апаргылаан. Ол үеде чок апарган кижини бичии улуска көргүзөр эвес. Анаа-ла «чиде берген» дижит чүве. Өөрлерим сагынгаш, арга иштинге дазылдар адаан бакылап, дилегзинип шаг боор мен. Бичии-даа бол-зумза, улус чажырып каан деп бодап-биле дилеп турганым ол. Хайыраан өөрлеримни, турган болза... Ынчан эм-дом, эмчи деп чүве бар эвес. Амгы үедег сайзыраңгай турган болза, өлбөс турган улус-тур ийин.

Алдан хар ажа бергеш, төрөөн черим көрүп, сонуурган чораан мен. Ойнап турган сайзанактарымыска база чордум. Чаражың! Улуг-ла өскерилге чок. Ол-ла мал-маган, аалишти, ашак-кадай, ажы-төлү-биле аалын «ээлевишаан». Ынчангы хөөкүй өөрлеримниң аттарын ам-даа утпаан мен, а арын-шырайын сагынмайн-дыр мен.

Алды-Ишкинниң Теректиг деп чайлаавыс. Ол-ла чашкы шамның теректери турлар. Оон бичии бадарга, Көк-Эзрем. Терең болгаш, өңү ыңдыг. Ийи, ында балыктарның улуун! Көрүп-ле олуруксаам кээр. Ишкин дажый бээрме, коргунчуг, ону чүгле чүглүг куш ужуп кежер.

Шаштыккан бедик туругларлыг Одуруг-Арты деп кыштаамны сонуургадым. Ындыг кадырны канчап үнүп турганын магададым. Дорт кайын үндүнер. Чүөктүг шарылар дооралап, Саая дагларыңче үнген оруктар ышкаш, аай-дедир чоруп тургаш, үнер. Ада-иёмниң борбак бажыңы, ооң ийинде чөлөнип алган улуг даш. Канчаар-даа көөрүмге, аал артында кожагар олчаан. Саң салырдан харай бээрме, Ишкин ишти адышта

дег көстүп келир. Өггө алгаш, кожагарда оъттап ларын көрүп олар. Тоолу чүве-дир ийин. Хойну бей-аппаарынчангы улуг эзир көрбөдим.

Кызыл-Одуруглап кытаарындан коргар чордум. сиилеңейни бээр. Куду херээ чок. Өршээ! Мындыгга улус канчап чурттап чалды. Алды-Каргалга чеде бол коргунчуг даглар ыракта каар. Каргал суунуң шапкы Балык дүлүп каан эң-дөмей. Өйлеп үндүр эжиле Бай-ла оран!

Ачам сугнуң бир кыштаа лаштай. Даг кырладып баруурга, Докпак кырган-ача кыштаа. Ол черниң ады Тыва, Орулаштай бедик дагы ыжык черде. Дуу-ла, дөвүн аксы дески чер бар. Чок апарган улусту апарып каар, төөгүдөн чевег. Ол үеде хем чер кырынга салып каар. Чаа, совет эрге-чагырга келде, мөчөөн улусту чер каа ажаар апарган.

Өлгөн улустарны черыңга салыр турда, ыт-мал-маган ону чигеш, яның аарыгларны тарадып турган. Мал-маган оон аарыгларны тарадып турган. Мал-маган оон аарыгларны тарадып турган. Мал-маган оон аарыгларны тарадып турган. Мал-маган оон аарыгларны тарадып турган.

Бистиң черге узун назар өгбөлөр хире-хире чыгып келгеш, хөөрежир. Оларның хар талазы-биле улуу Алды-Хүрөң-оолдун чугаазы: «Өрүдирг кижини көрбээниң көөрүдү. Калчаа (тенек) аарыг негизин чылын чеп-аргамчы-бөрөп каан аът боштунуп чыгарган. Чараадан аарыг хоразы халдаар. Чеп-аргамчидирг-биле демей шимчеп турган караам-биле көрүп Аарыгның микробтары ыңкыштыг болганы ол-дур».

Бодап ораарга, берген үелер турган-дыр ийин. Мөөрлерим ижин аарып кыттан шыдашпайн барганым ол-дур. Ам бо үеде арагай ок-бижек, боо-моңгудан, дөң-өлүрүкчүлөр холундан чончол турар. Бо талазы-биле ажык эреңгейлевейн, ак сеткил-биш-өөр, таныш-көрүш, дөң-төрөл, дарга-бошка диве-шыңгыы ажылдаа деп күзөт бар.

Эрензэн ТЕ

Кызыл хоорай.

КАРА АДАРЫ

«Наадым-2015»

Улустун аразына чемпионна Евгений ОНДАР.

ыва чоннуң шаг-төөгүдөн укталган маадырлыг дарында ча адыкчы база тоолдарның кол дырларының аразынче турар. Оларның тура-ктуун, шылап турбазын, мергежилдин, угаанныг лип, удурланыкчызын ка-арга-биле ажып эртип ту-тыва чоннуң аас чогаа-да, езу-чаңчылдарында, нгу тоолдарында хөйү-илереп турар. Ооң тодар-чизинге «Бокту-Кириш, Шээлей» деп тоолду болур. Ында тоолдун кол дырларының бирээзи кыс адыкчызы Бора-Шээлей бында мынчаар бижээн: адыг кара чазының кирижин адыкчызын туруп-тур эвеспе. ырга-биле тыыладыр соккулап, алу-биле хоолады соккулап көөрге, аш-биле демей-ле кыңайнып турар. сен хонуктуң иштинде рттынып-даа, кезенип-ээп-тир эвеспе. ча туткан оң салаазындан ра ханы-даа давыгайнып, мдылап кээп-тир. ер-дээрнин кыдыында а доңганы аксын ура дегзин!» — дээш, шип тырткаштың, кына чоруй сала ырга, р-дээрнин кыдыында а доңганы хүл-ыйба-р чуура дээп бадырган

лар чаны тал, сөөскен ыяштан, те мыйызындан кылып ап чорааннар. А чаның кири-жин 2 сувай инектиң азы улуг шарының сиирин кургадып алгаш, чымчадыр соктааш, өрээш, кириш кылып ап турганнар. Азы соок малдың ке-жин чингеледир өрээш, ону борбакталдыр тыртып тургаш, киришти кылып ап чорааннар. Чаның согунун хадын, тал ыяштан, кес талазын даас дээр куштуң, эзирниң чүү-биле кылып ап турган. Согуннуң бажын баштай даш-биле, сөөк-биле, сөөлүндө демир-биле кылып ап турар апарган.

Ча адары үе аайы-биле эттинип, чаартынып келгениниң түңнелинде амгы үеде ол тайбың оюн-тоглаа бооп доктааган. Спорттун бо хевири Олимпий оюннарының программасынча шагда-ла кирген.

Ча адары Тывага 1960 чылдарның ортаа үезинде чоорту негтереп эгелээн деп болур. Ол үеде спорттун бо хевиринге республиканың шыырак дээн мөгелериниң бирээзи турган Алексей Так-талович Кумаяк, Анатолий Фунтиков, Владимир Манан-ников, Лама Ооржак олар

— 1967 чылда респу-бликаның күш-культура болгаш спорт комитетиниң дарга-зы турган Николай Кудавич Бегзи мени өрээлинге кел-дирткеш, Тиелелге хүнү - май 9-та паркка ча адарының маргылдаазын организастан, аңаа чонну хаара тудуп, эң ылаңгыя аныяктарның со-нуургалын спорттун бо хеви-ринче көдүрүп көрөм — деп даалга берген.

Шынап-ла, ол хүнге бе-леткенип эгеледим. Май 9-ка чедир 1 чаны болгаш «Лас-точка» деп адаар ыяштан кылган элээн каш согуннары тып алгаш, паркка чеде бер-геш, бөдүүн кара адар чер-ни белеткеп алдым. Ол хүн паркка чон-даа хайым болган. Ынчалза-даа 30 метр хем-чээлдиг кара адар, баг кагар маргылдаага сонуургалдыг улус кончуг эвээш болган. Ол хүнден эгелээш-ле спорттун бо хевирин Тывага сайзыра-дып, массалыг болдурар дээш мурнумга чиге сорулганы салып алган мен. Чүге дээр-ге ча адары — тыва чоннуң национал оюннарының кол хевирлериниң бирээзи бол-гай» — деп, ол чугаалады.

Оон эгелээш-ле ча спорту бистиң республикага сайзы-

казы талдан, сөөскен ыяштан азы те мыйызындан дээш, оон-даа өске материалдарны ажыглап тургаш кылдырган турар ужурлуг.

Чыл бүрүдө эртип ту-рар Наадым байырлалының үезинде ча адарының маргыл-даазынче бирги черни алган ча адыкчызын аттарны тып-сырын республиканың ча адар талазы-биле федерациязынча чугаалажып көргөн. Тыва ча-согуннуг ча адыкчызы респу-блика Наадымынча бир катап тиелээр болза, аңаа «Тыва Республиканың Мергени» деп атты тыпсыр. Наадымга ийи катап чемпионнаар болза, аңаа «Тыва Республиканың Дарган Мергени» атты, а бир эвес үш чыл улаштыр тиелээр болза, ол ча адыкчызынча «Тыва Республиканың Субе-дей Мергени» атты тыпсыр.

Бо чылдың Наадымынча тыва чадан кара адарының маргылдаазынга 40 эр, 15 херээжен ча адыкчылары ки-ришкен. Эр улус 40 метр ырак черге, херээжен спортчулар 30 метрге тургускан кара-ларны атканнар. Эр улустун аразына Чадаана хоорайның төлээзи Евгений Ондар бир-ги черге телептиг болган. Те-ве-Хаяны төлээлээн Артыш

АНЫЯКТАР
ШУУЛГАНЫ

«Азия төвү» скульпту-ра ансамблинде «Хааннар аңнаашкыны» деп турас-каалдың чанынга Россияның хоорайларында тыва студент чаңгыс чер-чурттугларның каттыжышкыннарының XVII шуулганының байырлыг ажы-дышкыны июль 28-те болган. Аңаа Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолдун мурнундан ТР-ниң аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле сайыды Юрий Ооржак аныяк-тарга байыр чедирип, чедиш-кинерни күзээн.

Студентилер шуулганын-га киржири-биле Россияның аңгы-аңгы хоорайларын-дан 17 команда келген. Олар 5 чыл аттыг стадионга ГТО-нун (күш-ажылга болгаш чурт камгалаалыга белең бол) нормаларын дужаап, Иван Ярыгин, Субедей аттыг спорт комплекстеринге волейбол, футбол болгаш оон-даа өске спортчу маргылдааларга ки-ришкен.

Шуулганың ийги хүнүнде студентилер чиик атлети-кага, шой көдүреринге, хол басчырынга, аргамчы тырты-жарынга, хүрешке күжүн ше-нешкеннер. Улуг Тиелелгениң 70 чылынга тураскааткан «Сеткилимниң ханызындан» деп ачы-дуза акциязынча июль 28-тен июль 30-ге чедир найысылалдың хоочуннары-га байыр чедирип дузалаан.

Үшкү хүнүнде «Кызыл — арыг-силигн» девискээри» деп аныяктарның экологтук акциязынча студентилер кат-чып, Национал парктан эге-лээш көвүрүг чанынга чедир эрик кыдын аштап-арыг-лаар.

Дөрткү хүнүнде Нацио-нал парктын эштир пляжынга Тывада бир дугаар эрттирип турар «Хөглүг чарыштар» деп кылымал эштир херекселдер мөөрейин Россияның хо-орайларында тыва студент чаңгыс чер-чурттугларның каттыжышкыннарының ко-мандаларының аразынга эрт-тирер база «Аныяк Тыва» деп фестиваль болур.

Шуулган август 1-де В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга «Альма-Ма-тер — 2015-тиң» таңы биле даңгыназын шилиир мөөрейи-биле төнөр.

Республиканың идепкей-жи, бот-тывынгыр студентиле-ри Россияның аңгы-аңгы хо-орайларында Тываның адын телептии-биле камгалап ту-рар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Херээжен улустун аразында маргылдаа үезинде.

кара адарынга республика маргылдааларына чемпион-нааш, Тываның шилиндик командазының кижигүнүгө кирип, спорттун национал хевирлеринге Сибириниң улуг-улуг хоорайларына бо-луп турган маргылдааларга шаңналдыг черже кирип тур-ганнар.

Ча адарының спортун бистиң республикага эң-не баштай массалыг-биле сай-зырадып, бедик мергежилдиг спортчуларны белеткеп эге-лээн тренер Владимир Борис-ович Сырат бооп турар. Ча адарынга тывалардан эң-не бир дугаарында ССРЭ-ниң спорт мастери деп бедик атты 1975 чылда чедип алган Вла-димир Борисович Сырат ол үе-ниң дугайында мынчаар сактып олурду:

ралды ап эгелээн деп болур.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынын-га Тиелелгениң 70 чылын-га, Тыва Республиканың Күрүне байырлалы «Наадым-2015»-ке, Даа кожууннун 250 чылының байырлалын-га тураскааткан национал чадан кара адарынга Тыва Республиканың чемпиона-ды Өглер хоорайжыгажының чанынга болуп эрткен. Ын-чангаш ол солун маргылдаа-ны көөр дээш келген улустун саны хөй болган.

Бо чылдан эгелээш на-ционал тыва чадан кара адарының маргылдаазынга элээн хөй өскерилгелерни кириген. Маргылдаага кир-жип келген спортчу национал тыва-тоянуң кадыг идиктер-лиг болур ужурлуг. Кара адар

Чүлдүм — ийги, Шемиден Чаян Монгуш үшкү черлерни элээннер.

Херээжен ча адык-чыларының аразынга Кызыл хоорайдан келген Даяна Дон-гак 30 метр черге караны өске эш-өөрүндөн эки аткаш, чем-пионнаан. Таңды кожууннун ча адыкчылары Чайыран Доржукай биле Даң-Хая Оюн олар ийги, үшкү черлерниң шаңналдарын алганнар.

Чадаанага болуп эрткен республика Наадымынча кара адарының маргылдаазынга чемпионнаан Евгений Он-дар биле Даяна Донгак олар «Тыва Республиканың Мерге-ни» аттарның баштайгы эди-лекчилери болганнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруктары.

ХОРАЛЫГ ЫЖЫКТАР

Бүгү-делегейде кижилерниң амы-тынындан чарлыр таварылгаларының 15-20 хуузу хоралыг ыжыктарның уржуундан болуп турар. Бо аарыгга хамаарыштыр республиканың онкология диспансериниң улуг эмчизиниң оралакчызы Марина Саар-ооловна Монгуш-биле чугаалаш-тывыс.

— Марина Саар-ооловна, рак аарыгының дугайында тодаргайы-биле тайылбырлап көрүңерем.

— Рак дээрке кижиниң мага-бодунуң кайы-даа кезээнге тыттып, өөскүй берип болур аарыглар бөлүүнүң ниити ады-дыр. Ук аарыгга хамаарыштыр «хоралыг ыжыктар», «онкологтук аарыглар» дээн ышкыш терминнерни ажыглаар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, кижиниң кайы-бир органынга артык клеткалар тыттып, кызыгаар, хемчээл чокка өзүп, көвүдөп, чоогунда өске органнарже дамчып эгелээри-дир. Өске органнарже дамчып, хоразын чедирип эгелээрин «метастаз» деп адаар. Метастаз эгелээн соонда, аарыгны эмнээри берге.

Бүгү-делегейде кижилерниң амы-тынындан чарлып турар чылдагааннарының аразында бир дугаар черде чүрек-дамыр аарыглары болза, ийи дугаарында — рак аарыгы. Бистинг республика-выста рак аарыгы үш дугаар черде дээрзин айтып каайн. Хоралыг ыжыктардан аараан таварылгаларының саны чылдан чылче көвүдөп турар.

— Республикада рак аарыгы кайы органнарга хөйү-биле тыттып турар ирги?

— Россияда эр кижилер өкпе, кеш, ижин-хырын, шөйүндү база эр органнар бестеринде рак тыттып турар болза, херээжен чон ортузунда — эмгиг бестериниң, кештин, ижин-хырын болгаш херээжен органнарда.

Тывада байдалды алып болза, эр кижилер ижин-хырын, өкпе болгаш эр органнар бестеринде, а херээжен кижиги эмгиг бестеринде, уруг савазының аксында, ижин-хырын болгаш өкпе рагындан хөйү-биле аарып турар.

Назы-хар аайы-биле ылгай көөр болза, алдан хардан өрү улуг назылыглар хөй аарып

турар. Рак аарыгы-биле бедик көргүзүлгөр Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем кожууннарында бүрүткеттинген.

— Рак аарыгының тыттып негтерээр чылдагааннары чүдөл, Марина Саар-ооловна?

— Бүгү делегейниң кадык камгалал организация-зы рак аарыгының тыттырынга салдар чедирип турар дараазында барымдааларны тодараткан. Бирээде, таакпылаары. Бо хоралыг чаңчыл өкпеге, кегжир-өөшке, кызыл-өөшке, боостаага, аас иштинге, бүүректерге, сыңыйга, бестиг-баарзыкка, хырынга болгаш херээжен улустуң уруг савазының аксында рак аарыгын тыттып турар. Таакпылаас-даа болза, үргүлчү таакпы ыжы тынып турар кижилер өкпе рагындан аарып берип болурун айылы улуг. Дайнаар болгаш думчук таакпызы кызыл-өөш биле бестиг-баарзыкка рак тыттылдырар. Ийде, хөй шимченмес, олутпай амыдыралывыс, шын звес чөмнени-ривис болгаш артык деңзивис салдарлыг болуп турар. Шын чөмненири, шимченири болгаш артык деңзи чыгбазы кегжир-өөш, кургулдай, эмгиг бестериниң, уруг савазының болгаш бүүректерниң рак аарыгын камгалап болур. Үште, хемчээл чокка арага-дары ижери рак аарыгларының тыттырының кол чылдагааны болуп турарын айтып каайн. Оон уржуундан аас иштиниң, боостааның, кегжир-өөштүң, кызыл-өөштүң, баарның, кургулдайның, эмгиг бестериниң дээш, оон-даа өске органнарга рак аарыгларын тыттылдырарының өөскүдүкчүзү ол. Ылаңгыя таакпылаар болгаш арага ижер кижилерге айыыл каш дакпыр улуг. Дөртте, халда-вырлыг аарыглар рак аарыгының тыттып, өлүмнүг түңнелге чедиреринге улуг салдарны чедирип турар. Чижээ, В. С деп вирустук гепатиттер баар рагынга чедирер болза, *Helicobacter pylori* деп бактерия ижин-хырын рагынга чедирип болур, а херээжен кижилерниң уруг савазының аксында рак аарыгы 16 биле 18 хевирниң папилломазының вирузун тыттылдырып болур. Беште, рак аарыгының тыттырынга агаар-бойдузун, сугунуң, хөзүнүнүң хирленгени болгаш хоралыг херелдер багай салдарны чедирип болур.

— Бо аарыгдан канчаар камгаланып болурул?

— Үстүнде санап бадырганывыс аарыгларны тыттылдырып турар чылдагааннарже кичээнгей салыры чугула. Кадык амыдырал — рак аарыгларын камгаланырының

бир кол аргазы.

Оон аңгыда аарыгларны эрте чадазында илереткен болза, ону чедимчелиг эмнеп болур дээрзин сагындырып каайн. Хоралыг ыжыктарга хамаарыштыр алырга, аарыг хоочурап, сөөлгү чадазында илереттинген болза, ону когун үзе эмнээри берге. Кижиги бүүзү бодунуң кадыкшылын-че чогуур кичээнгейни салып, эмчи шинчилгезин үе-шаанда эртип турары күзөнчиг.

— Дериг-херексел ханды-рылгазы-биле байдал кан-дыг ирги, Марина Саар-ооловна?

— Чаартылга программа-зы-биле 2011-2012 чылдарда аарыглар тодарадыр болгаш кезиштин кылыр, УЗИ, рентген, эндоскопия аппараттары келген. Ынчалза-даа магнит-резонанстыг томограф диспансерге чугула херек. Чүге дизе томографка ыжыктың кайы хире тараанын илередиптер. Аңаа ажылдаар тускай специалистеривис база бар.

— Июль 15-тен август 15-ке чедир республикага рак аарыгларына удур шалып-чы айны чарлаан болгай...

— Ийе, ай дургузунда республиканың, хоорайның эмнелгелеринде онколог эмчилер чурттакчы чонну хүлээп ап турар. Рак аарыгын эге чадазында илередири-биле «Кадыкшылдың оруу» деп губернатор төлөвилелиниң эмчи бригадазы-биле онколог эмчилер үнүүшкүннерни апрель айдан эгелээн. Организациялар, өөредилге черлеринге профилактиктиг беседаларны, лекцияларны эртирип, хөй чон чыгыр черлерге буклеттерни үлөп, баннерлерни хоорайның аңгы-аңгы девискээрлеринде аскаан.

Тыва телевидениеге, на-йысылалда улуг экраннарда чарлалдар кылдыртып салдыртырга, өрте-үнези аажок аар. Профилактиктиг хемчеглерни күштелдирип, социал реклама талазы-биле айтырыгны Чазак деңнелинге көдүрер болза эки. Профилактиктиг хемчеглерден аңгыда, чурттакчы чон диспансеризацияны назы-хар аайы-биле чылдың-на эртери күзөнчиг.

Рак аарыгына хамаарышкан айтырыглар тыттып келген болза, чурттап турар чериңер аайы-биле онколог азы терапевт эмчиден шынзылга бижикти алгаш, республиканың онкологтук диспансеринге чедип кээп, эмчиниң сүмезин ап болур силер.

Кадыкшылынга онза хынамчалыг болурун номчукчуларывыска күзөдөм.

— Айтырыгларга харыылап бергениңер дээш четтирдивис.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ЧЫЛЫГ СӨСТҮГ, ЧЫМЧАК КӨРҮШТҮГ

Ак халаттыг, буянныг эмчилеривис дугайында хөй номчукчулуг «Шын» солунга бижикседим.

Психиктиг аарыглар эмнелгезиниң уруглар салбырының эргелекчизи Айнаш Викторова Сандый-оолду даштындан көөрге, шириин ышкыш көстүр, а чугааланы бээр, эвилең-ээлдек, чазык-чаагай чаңы-биле кижини кайгадыттар. Ол эртенниң-не эмчи сестрала-рын, санитаркаларны эдэртип алгаш, палата бүрүзүн эргий кезип, аарыг кижиниң кадыкшы-лын хынаар эмчи.

Аарыг кижилер эмнелгениң ажылдакчыларын хүндүлээр, оларның чугаазындан эрт-пес. Айнаш Викторова даан-ган ажылынга харысалгалыг, аажок сагыш човаачал болгаш аарыг уругларның сагыш-сетки-лин көдүрүп, өөртүп турар. Эмчи кижиниң чүгле холу звес, а чы-лыг көрүжү, чымчак сөзү безин эмнээр болгай.

Уруглар салбырының лекчизи Айнаш Сандый-оолду эргелекчизи Айнаш Викторова Сандый-оолду даштындан көөрге, шириин ышкыш көстүр, а чугааланы бээр, эвилең-ээлдек, чазык-чаагай чаңы-биле кижини кайгадыттар. Ол эртенниң-не эмчи сестрала-рын, санитаркаларны эдэртип алгаш, палата бүрүзүн эргий кезип, аарыг кижиниң кадыкшы-лын хынаар эмчи.

Айданамның эмчизиниң Авыралдыг эмчим сөзү Аас-көжик, чөдүүшкүн Ам-даа хөй чыл

чурттаарының, Алгап-йөрээп күзөп тур мен.

Буян кылган ажып-ижэ Булут ышкыш чиппес дээш,

Бурган сөни шаңнаар боор деп

Бүзүрелим илереттим Владимир ШАР

Кызыл хоорай.

Типография ООО «Печатник»

реализует
бумагу

«Снегурочка»

(количество ограничено)

Готовые книги регистрации длительного и постоянного хранения,

БСО (от 030 коп), этикетки и т.п.

г.Кызыл, ул. Красноармейская 100, офис 16 (цокольный этаж)
к.т. 8-394-22-2-15-08; 8-923-269-13-09.

Кызылдың уран чүүл колледжизиниң студентизин чыып эгелээнин дыңнадып тур. Кирериниң шылгалдалары август 17-де эгелээр. Август 10-дан 14-ке чедир төлөвиле белеткел курстары ажылдаар.

Сайт: www.kku-TYVA.RF

Тел. 8(39422)3-29-25.

2015 чылдың 6 айның 6-да кажан-даа эгиттинмес улуг чиди-ригге таварыштывыс. Хеймер думмавыс Ман-дал-оол ДОНГАК хөй кады төрөөннери, ажы-төү, чурттаан эжинден кезээ мөңгези-биле чарлып чоруткан.

Улуг качыгдалы-выстың эге хүнүнде-ле биске улуг дузаны чедирип деткээн чөс-тевис Юрий (Юртас) Сүге-Маадырович Мон-

МӨГЕЙИГ

гушка четтиргенивисти сеткиливис-нызындан илередип база думмавыс эки, чараш үдээринге дузалашкан чонувуска, эштеринге, коллектив-Чыргакы көдээ клувунуң дирек-Александра Доржуевна Сааяга ү-биле четтиргенивисти илереттивис

Хайыралыг кара баштыг

хеймеривис,

Хая көрбейн чоруй барып

канчаарың ол?

Кады төрөөн акыларың,

угбаларыңның

Хараадалы төттүнместеп

артып калды.

Чонувустуң оглу сен чоп,

Чоруй барып канчаарың ол,

хомуданчынын.

Чоктап, сактып,

чугаалажып,

Шооңайнып артып калды.

Делегейде сен дег онза,

Дендии чараш ховар

оол чок.

Төрөл чонуң аразындан

Төрүттүнүп чедип келем.

Кады төрөөннериниң

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы
— 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-
ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87.
Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90. Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4477. Номерни парлапгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация
талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткү
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары реда-
кцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өскө-
фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.